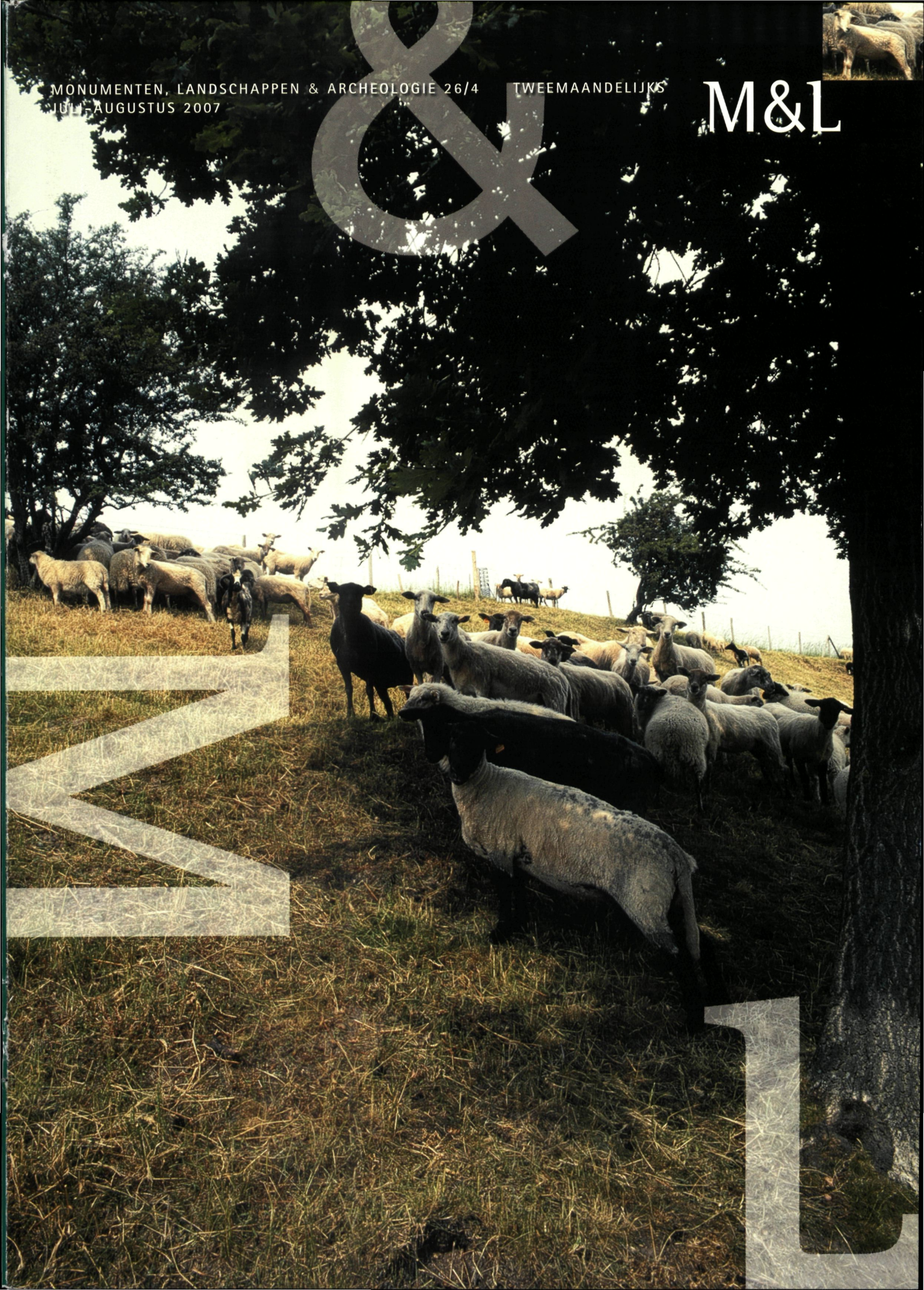

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN & ARCHEOLOGIE 26/4
JULI-AUGUSTUS 2007

TWEEMAANDELIJKS

M&L

NATUURLIJKE KLEUREN MAKEN HET VERSCHIL

hydraulische kalkmortels, kallei en tadelaktbepleistering UNILIT
kalkverven CORICAL
silicaatverven CORISILK en KEIM
marmerafwerkingen MARMOLUX, CORISTIL en DECORLUX
stucco venetiano PLASTELUX en VENESTUK

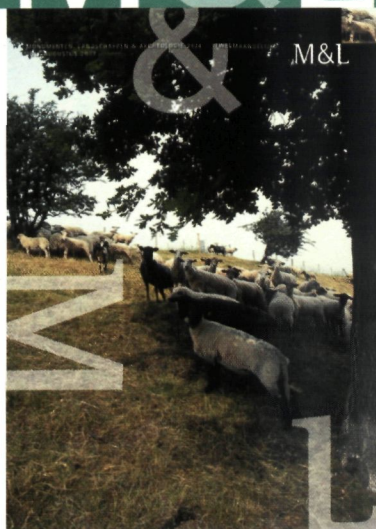

erkend VIBE-lid
www.vibe.be - info@vibe.be
Tel. +32 (0)3 239.74.23

Arte
Constructo

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18 - B-2627 Schelle - Belgium
Tel. +32 (0)3 880.73.73 - Fax +32 (0)3 880.73.70
www.artestructo.be - info@artestructo.be

Cover – Stootbegrazing met schapen vormt een essentieel onderdeel in het herstelbeheer van de schrale hellinggraslanden (foto O. Pauwels)

Abonnements-voorwaarden 2007

België: 35 € (ook losse nummers verkrijgbaar voor 6 €).
CJP'ers betalen: 27 €
Buitenland: 60 €

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Phoenix-gebouw, Koning Albert II-laan 19 (bus 3), 1210 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 2007". U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.
E-mail: diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN EN ARCHEOLOGIE

Redactie

Agentschap R-O Vlaanderen
Onroerend erfgoed
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel. 02-553 16 13 – Fax 02-553 16 12
E-mail: luc.tack@rwo.vlaanderen.be
Voorzitter: Luc Tack
Eindredactie: Marjan Buyle en Marcel Celis
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website: www.onroerenderfgoed.be

Redactiecomité*

Ere-voorzitter: Edgard Goedleven
Voorzitter: Luc Tack
Kernredactie: Marjan Buyle, Marcel M. Celis, Luc Tack, Herman Van den Bossche, Peter Van den Hove
Redactie: Anna Bergmans, Jo Braeken, Marc De Borgher, Jo De Schepper, Jos Gijselinck, Catheline Metdepenninghen, Dieter Nuytten, Greet Plomteux, Suzanne Van Aerschoot, Hedwig Van den Bossche, Paul Van den Bremt, Mira Van Olmen, Christine Vanthillo, Linda Wylleman

* Het redactiecomité is samengesteld uit erfgoedconsulenten van het Agentschap R-O Vlaanderen, Onroerend Erfgoed, en van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed

Advertentiewerving

J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: 050-36 25 89 – Fax: 050-37 33 64
E-mail: casier.jan@tiscali.be – www.jancasier.be

Druk

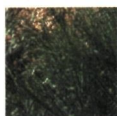
Die Keure
Kleine Pathoekeweg 3, 8000 Brugge
Tel.: 050-47 12 72 – Fax: 050-34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

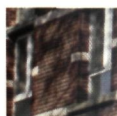
Agentschap R-O Vlaanderen
Onroerend erfgoed
Luc Tack
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel.: 02-553 16 13 – Fax: 02-553 16 05

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Inhoud

- 10** De westelijke Jekershellingen in Kanne (Riemst):
eeuwenoud landschap in ere hersteld
Jan Van Ormelingen, Hubert Bats en Gabriël Erens

- 41** Het ursulinenklooster met lagere school van Overpelt,
een creatie van Hyacinth Martens,
met kapel van kanunnik Joannes Broux
Dirk Pauwels

- 70** Summary

Loof de Heer...

De vloerverrijzenis bestaat.

Een oude natuursteen- of terracottavloer en een versleten parket zijn niet verloren. Solar nv renoveert vloeren en parket zonder breken. Het resultaat is vaak beter dan nieuw en toch blijven de kosten beperkt tot een fractie hiervan.

Solar nv beschikt over het gespecialiseerde vakmanschap en hoogstaande technologie om uw vloer opnieuw in haar oorspronkelijke staat te brengen of te reanimeren met behoud van het historisch aspect.

Natuursteen-, terracotta- en parketvloeren...

mat geworden, beschadigd, loopsporen, ...

Wij brengen het verleden met glans terug !!

BEL nu 03-766.11.66

Solar

n.v.

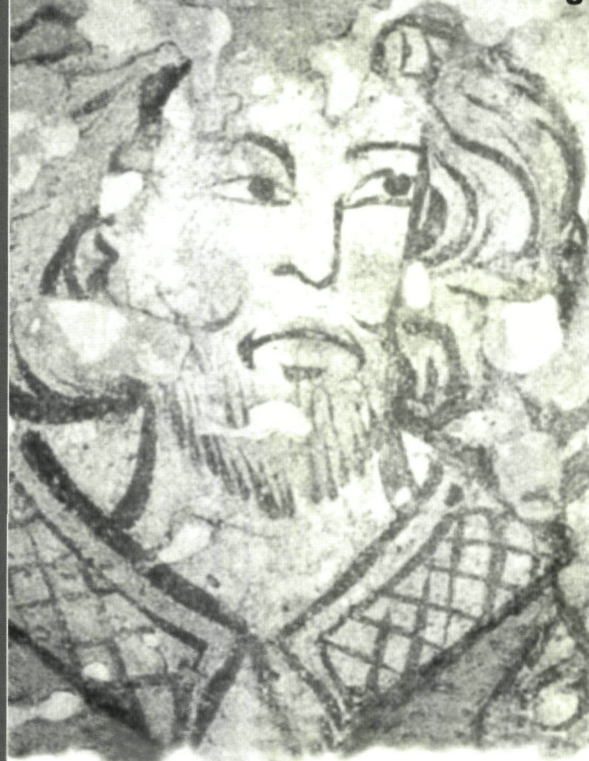
Steengoed in gebouwenzorg

slijpen - schuren - herpolijsten - kristalliseren - restaureren
van natuursteen-, terracotta- en parketvloeren - wanden - trappen

cvba **PROFIEL**

Restauratie en Monumentenzorg

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom)
Muurschilderingen en stuc, Papier
Meubilair (wel en niet polychroom), Leder

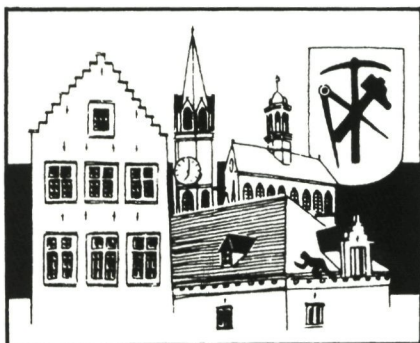
TEL.: 09 372 63 03
FAX : 09 372 93 59

OOSTVELDKOUTER 32
9920 LOVENDEGEM

E-mail: info@rmp.be
GSM: 0475 82 56 26

MOREELS NV

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65
E-mail: moreelsnv@euphony.net.be

Dakwerken G. BOSCH
b.v.b.a.

Algemene Dak- & Restauratiewerken

Aartrijkestraat 109 - 8820 Torhout
Tel. 050-21 10 85 - Fax 050-22 06 17
GSM: 0485-02 00 50

E-mail: geert@bvbabosch.be
Site: www.bvbabosch.be

Erkende aannemers
onder nr. 24040
Reg. nr. 051511

Erkenning: Klasse 2 Ondercategorieën: D8 - D12 - D16 - D22 - D24

Restauratie
Bouw

p.Nijs

www.pnijs.be

E3-LAAN 49 - 9800 Deinze

TEL 09 386 07 63 - FAX 09 380 35 71

p.nijs.nv@pandora.be

Zavelkerk Brussel

Natuursteenrestauratie

Monument n.v.
Oostrozebekestraat 54
8770 Ingelmunster

T. 051/31 60 80
F. 051/30 22 37

info@monument.be
www.monument.be

GROUP
MONUMENT

Traditie en technologie
in harmonie

Beiaarden
Torenuurwerken
Klokkeninstallaties

 clock-o-matic

Ambachtelijke Zone 'De Vunt' 14, B-3220 Holsbeek
Tel. 016/ 44 01 23 • Fax 016/ 44 66 40
clock-o-matic@clock-o-matic.be • www.clock-o-matic.be

uit M&L nov/dec 2001

IMPERPLEX

Onzichtbare bescherming van
VLOEREN & MUREN
Protection invisible

ANTI-GRAFFITI

0475.731215
www.imperplex.com

RDS® 70

professioneel injectiesysteem
tegen optrekkend vocht

 SAFEGUARD
MAKING BUILDINGS DRY

Safeguard-Benelux bvba
Drie Sleutelsstraat 74 - 9300 Aalst
tel. 053 41 70 13 mail: info@safeguardbenelux.com

www.safeguardbenelux.com

INNOVATIE IN
VOCHTBESTRIJDING

NIJVERHEIDSWEG 1 - 2240 ZANDHOVEN
TEL. (03)475 13 00 - FAX (03)485 74 47
Venecolaan 30 - 9880 AALTER
TEL. (09)375 12 66 - FAX (09)375 22 88
E-MAIL: info@bodima.be

GEVELREINIGING EN GEVELRESTAURATIE

Toestand vóór restauratie

Toestand na restauratie

Gevelreiniging • Betonherstelling • Gevelisolatie en bepleistering • Opstijgend vocht • Houtrestauratie • Ontmossen van daken

Natuurlijke kalk voor ons patrimonium

RC Kalei

- Kant en klare kaleimortel, op basis van natuurlijke hydraulische kalk, zonder cement.
- De ideale beschermende, duurzame, dampdoorlatende oplossing voor oud metselwerk.

Kalk St. Astier

De referentie voor natuurlijke kalk zonder cement.

Pure natuurlijke hydraulische, witte kalk van St. Astier, genormeerd NHL 3,5: benadert het best de originele mortels gebruikt bij de opbouw van ons historisch patrimonium. Voor metsen, voegen, injecteren, pleisteren, kaleiën.

RC Calco

kalkverf op basis van vette luchtkalk en inerte pigmenten

Bezoek onze website: www.reynchemie.com

Reynchemie nv/sa - Industrieweg 25 - 8800 Roeselare - tel: 051/24.25.27

tdn t. de neef engineering

consolidatie injecties van
beton en metselwerk

polymeerchemische
restauratie

micropalen

waterdichtingsinjecties

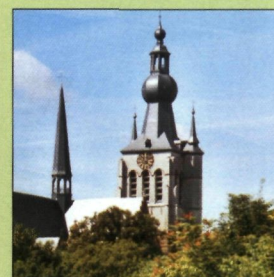
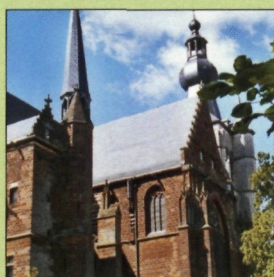
uitwendige verkleving met
koolstofvezel, aramidevezel (Kevlar®)
staal, etc.

thermische gevelbepleisteringen

N.V. VAN LOY & CIE

ALGEMENE RESTAURATIEWERKEN

Restauratie O.L.Vrouwekerk Aarschot

Aarschotsesteenweg 4
2230 Herselt
Tel. (014)54 43 97
Fax (014)54 72 72

B.V.B.A.

Reg. nr.: 042801

Erkenning: D23 klasse 2

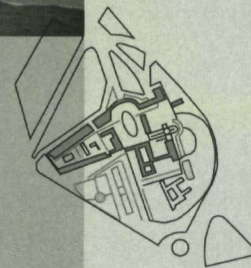
VENNOOTSCHAP VOOR DE CONSERVATIE EN DE RESTAURATIE VAN KUNSTWERKEN

- Restauratie van schilderijen (namelijk: grote formaten)
- Doublering op vacuümtafel
- Behandeling van: gepolychromeerde beelden, altaren en meubels, muurschilderijen, Oosters lakwerk, conservatie van kunstwerken op papier en zijde, terracotta's

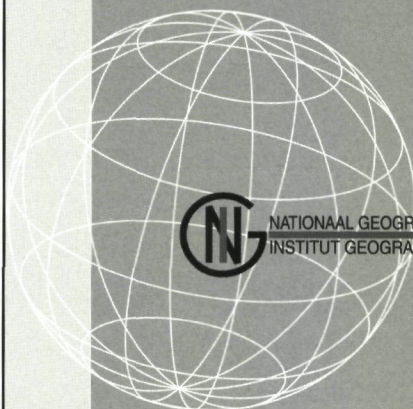

**30 JAAR AKTIEF IN SAMENWERKING
MET DE OFFICIELE INSTANTIES**

DIEPESTRAAT 18 - 3061 BERTEM (Leefdaal)
TEL. & FAX 02-767 97 80
E-mail: salvartes@pandora.be

**de producent van kaarten, databanken en luchtfoto's
voor ruimtelijke ordening en stadsrenovatie
historische kaarten: archief en reproducties**

NATIONAAL GEOGRAFISCH INSTITUUT
INSTITUT GEOGRAPHIQUE NATIONAL

Abdij ter Kameren 13 - B-1000 BRUSSEL - tel (02)629 82 82 - fax (02)629 82 83 - www.ngi.be
Abbaye de la Cambre 13 - B-1000 BRUXELLES - tél (02)629 82 82 - fax (02)629 82 83 - www.ngi.be

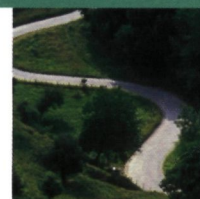
M&L

Generiek

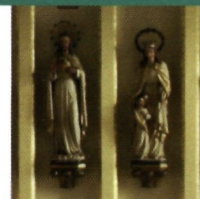
Het herstel van een oud cultuurlandschap blijkt een zegen voor de historisch gegroeide flora en fauna

Na de oostelijke Jekerhelling met het Plateau van Kaastert in M&L in 1989 is het nu de beurt aan een beklijvend artikel over de westelijke Jekerhelling. Met de aanleg van het Albertkanaal in 1930-1934 verdwenen de droge dalen of kaveien en werd het 143 ha overwegend agrarisch gebied herleid tot een soort van tweeenheid. Natuurbeheer dat gebaseerd is op een grondige kennis van het cultuurlandschap, is nog steeds niet vanzelfsprekend. Jan Van Ormelingen, Gabriël Erens en Hubert Bats breken een lans voor een multidisciplinaire aanpak van het beheer en tonen aan dat een goed beheerd cultuurlandschap een consistente natuur oplevert.

De kloosterkapel van Overpelt: wellicht de oudste betonnen kerk in België?

Het ursulinenklooster in Overpelt, een vertrouwd beeld in de dorpskom, werd onlangs door de laatste zusters verlaten. Een herbestemming als bijkomende klaslokalen leek de beste garanties te bieden voor een zinnig voortbestaan. Om de essentie van het oorspronkelijk concept van de bouwmeester te vrijwaren, werd de beschermingsprocedure ingezet. Dit is meer dan verantwoord, argumenteert Dirk Pauwels, omwille van het uitzonderlijk concept van het kloostercomplex en de unieke vooroorlogse betonbouw van de verrassend originele kapel.

*Jan VAN ORMELINGEN,
Hubert BATS en Gabriël ERENS (1)*

DE WESTELIJKE JEKERHELLINGEN IN KANNE (RIEMST): EEUWENOUDE LANDSCHAP IN ERE HERSTELD

►
Luchtfoto van het
Zusserdel op
10 juni 2005
(foto Y. Adams)

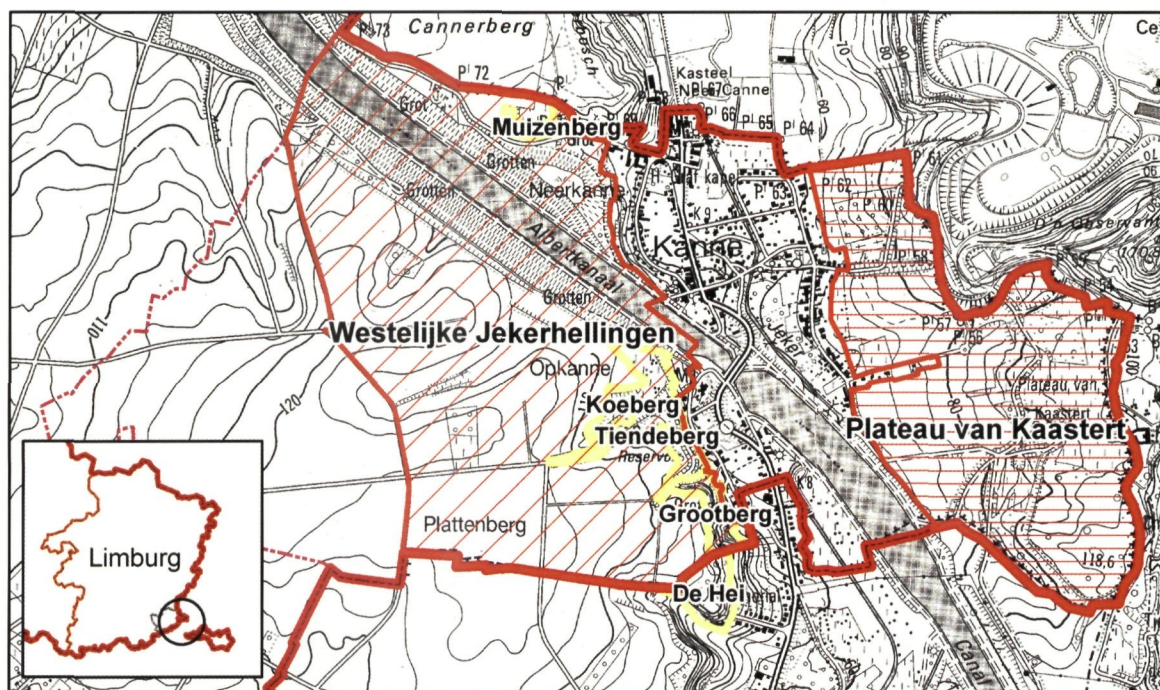

In het oosten van Droog-Haspengouw ligt Kanne, gekend om zijn ondergrondse kalksteengroeven en pittoreske mergelwoningen. Het Jekerdorp ligt tevens in een waardevol landschap dat al voor de tweede keer het onderwerp uitmaakt van een publicatie in M&L. In 1989 verscheen in dit blad een bijdrage over het Plateau van Kaastert op de oostelijke Jekerhelling in Kanne (2). Het voorliggende artikel is gewijd aan de westelijke Jekerhelling en het aangrenzende plateau. De Jeker van oudsher en het Albertkanaal sinds de aanleg

ervan (1930-1934) zijn structuurbepalend voor dit landschap. De Jeker erodeerde een gemiddeld zestig meter diepe asymmetrische vallei met een steile westelijke en een zwakkere oostelijke helling.

De steile westelijke dalhelling, waarin talrijke droogdalen – plaatselijk dellen genoemd – voorkomen, is het centrale deel van het landschap. Op deze hellingen dagzomen grind-, zand-, en krijtlagen waarop zich een gevarieerde en erg zeldzaam geworden vegetatie kon ontwikkelen.

◀ Kanne, een deelgemeente van Riemst ligt in het zuidoosten van Limburg (stafkaart Nationaal Geografisch Instituut, kaart J. Van Ormelingen)

De oppervlakte van het landschap bedraagt ongeveer 143 hectare. De gewestplanbestemming is grotendeels agrarisch gebied. De waardevolle westelijke Jekerhellingen en de kanaalhellingen zijn bijna volledig natuurgebied en genieten nog bijkomende beschermingsmaatregelen (3). In de landschap atlas, uitgegeven door de Afdeling Monumenten en Landschappen werden de westelijke Jekerhellingen opgenomen als een deel van de ankerplaats 'Kanne en het Plateau van Kaastert' (4).

Binnen de perimeter van het landschap verbinden momenteel twee verharde wegen het dorp Kanne met het westelijke plateau. In 1930 – de start van de werken aan het Albertkanaal – waren dat er nog een stuk meer. De wegen liepen allemaal door een droogdal. Omdat deze droogdalen soms bijzonder diep in het plateau waren uitgesneden, kon een hoogteverschil van meer dan 60 meter vrij vlot worden overbrugd. Door de aanleg van het kanaal (1930-1934) en de kanaalverbreding (1971-1973) verdwenen de twee grootste droogdalen: de Kavei van Neerkanne en de Kavei van Opkanne. 'Kavei' staat hier voor droogdal en komt van het Waalse 'chavée' (<Lat. cavata: holle weg), de eerste vermelding gaat terug tot 1359 (5). Deze Kaveien hadden zijtakken met eigen wegen of paden en waren een merkwaardig stukje historisch-ecologisch erfgoed. In Kanne herinneren ze zich de laatst verdwenen Kavei nog als "*t' sjoonste plekje van Kan*". Ondanks de grote infrastructuurwerken is nog een deel van de hellingen ongeschonden gebleven. Van

noord naar zuid kunnen ze als volgt worden opgedeeld:

– De Muizenberg, ten noorden van het Albertkanaal, is deels in landbouwgebruik en deels verbost. Deze helling is een restant van de Kavei van Neerkanne.

▲ Situering van het onderzoeksgebied op een orthofoto uit 2003 (orthofoto OC GIS-Vlaanderen, kaart J. Van Ormelingen)

OPKANNE EN NEERKANNE

In het jaar 965 duikt Kanne voor het eerst op in historische teksten als 'Cannes' (1). Het gaat om een tekst die de verdeling van Kanne, in Opkanne en Neerkanne, bezegelt. Terwijl Neerkanne patrimoniaal bezit blijft van de 'St. Lambrechts kerke tot Luyck', wordt Opkanne door een schenking afgestaan aan de Sint-Martinuskerk in Luik. Neerkanne komt later als heerlijkheid in wereldlijke handen. Op- en Neerkanne krijgen een eigen bestuur en jurisdictie, enkel de parochie wordt niet gesplitst. Aangezien Neerkanne geen kerk heeft, doet de Sint-Hubertuskerk in Opkanne dienst als parochiekerk. In 1794 worden Op- en Neerkanne door de Franse bezetter samengevoegd tot één gemeente.

Bij de definitieve vastlegging van de Belgisch-Nederlandse grens in 1843, wordt een groot deel van het vroegere Neerkanne toegewezen aan Nederland. Dit gebeurde op vraag van de toenmalige kasteelheer van Neerkanne, baron de Thier. Ruim 200 jaar na de fusie van Op- en Neerkanne blijven deze plaatsnamen voortleven. Vaak wordt Opkanne ten onrechte geassocieerd met de plateaugronden en Neerkanne met de Jekervallei. De grens tussen Opkanne en Neerkanne liep door de huidige Brugstraat en stond haaks op de Jekervallei. Zowel Opkanne (in het zuiden) als Neerkanne (in het noorden) hadden zowel valleigronden, hellingen als plateaugronden.

- (1) POSWICK E., *Notice historique sur la seigneurie de Nederkanne*, in *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg*, jg. 14, 1877, p. 243-322. en VAN HEUKELOM J., *Toponymie van Kanne*, in *Verzamelde opstellen, uitgegeven door den geschied- en oudheidkundigen studievereniging te Hasselt*, jg. 13, 1937, p. 209-230.

– De Koeberg – een oude naam die opnieuw wordt gebruikt – staat voor de hellingen tussen het Albertkanaal en de Zusserdelweg. Meerland is de naam van de oostelijke hellingen van de Koeberg. De graslanden in het Zusserdel zijn grotendeels verbost.

– De Tiendeberg wordt begrensd door de Zusserdelweg in het noorden en het diepste punt van een droogdal zonder naam, meer bepaald een deel van de Tiendebergweg en het Ezelswegje.

▲
Zuidoostelijke hoek
van het onderzoeks-
gebied op een
orthofoto uit 2003
(orthofoto OC GIS-
Vlaanderen, kaart J.
Van Ormelingen)

– Grootberg is de naam voor het gebied tussen de Tiendeberg en de grens met Wallonië.

Ten zuiden van de taalgrens loopt Grootberg naadloos over in een gelijkaardig gebied dat de Hei wordt genoemd (Brouhîre d'Emael in het Frans).

Onder de hellingen en het plateau van de westelijke Jekerhellingen bevinden zich uitgestrekte netwerken van ondergrondse gangenstelsels. Deze ontstonden door het ontginnen van de krijtlagen. In Kanne staat de term '(in de) berg' voor deze gangenstelsels. Op de westelijke Jekerhellingen vinden we de krijtlagen terug tot op een hoogte van 74 meter boven de zeespiegel. Aan de voet van de helling bevinden zich enkele ingangen tot relatief grote gangenstelsels, maar meestal beperken de gangen zich tot kleine ondergrondse schuren of opslagplaatsen achter de huizen.

Bovengronds – op de hellingen – zijn er ook enkele kleine openluchtgroeven terug te vinden. De recentste is de Zavelkuil ('Zavelkôjl' in het dialect van Kanne). Vanaf eind de jaren 1930 tot in de jaren 1960 werd hier geel zand en grind gewonnen. De groeve werd vooral gebruikt tijdens de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog. Bij de splitsing

Kanne bevindt zich in een concentratie van 'La Tène'-vindplaatsen, zowel in de Jekervallei als op het plateau. De La Tène-cultuur (ongeveer 500 v. Chr. tot 50 n. Chr.) uit de archeologie komt grosso modo overeen met de Keltische periode. De landbouwgemeenschappen maken reeds gebruik van de ploeg. Veeteelt, in het bijzonder schapenteelt, is manifest aanwezig.

Ook uit de Romeinse tijd zijn heel wat sporen terug te vinden. Overal in de streek, zowel in de dalen als op de plateaus, verschijnen grote landbouwuitbatingen in het open landschap. De afstand tussen de nederzettingen varieert tussen 600 en 1000 meter (9). Op de grens met Wallonië, bij de overgang van het plateau naar de valleihelling bevindt zich een Gallo-Romeinse grafheuvel of tumulus. De Tranchotkaart uit 1805-1806 vermeldt hem als 'Tombe de Canne'. Deze tumulus heet in de volksmond 'De Toem'.

Opgravingen in juli en augustus 1967 en in mei 1968 toonden aan dat de tumulus zich grotendeels op het grondgebied van Eben-Emaal bevindt en slechts voor een klein gedeelte tot Kanne behoort (10). De hoogte van het heuvellichaam bedroeg slechts 1,30 meter, de basisdiameter was ongeveer 30 meter. Centraal in de tumulus werden sporen van crematie (een witte urne met crematieresten) en aardewerkscherven gevonden. Op een houten kist met grafgiften lag een munt van Domitianus. Gezien de munt in 90-91 n. Chr. in Rome werd geslagen, wordt de tumulus rond 100 n. Chr. gedateerd. Het belang van deze vondst wordt bevestigd door de aanwezigheid van o.a. blauwgroene glazen flessen, aardewerk, nagels van de kist, bronsfragmenten, een strigilis (11), een ijzeren schaar, een zwarte beker en sporen van een zware rechtopstaande eiken balk naast de grafkamer.

Andere Romeinse vondsten in de onmiddellijke omgeving van Kanne zijn: een Romeinse begraafplaats aan de zogenaamde 'Kleine Pruis', waarschijnlijk op Nederlandse bodem (12), dakpannen en potscherven afkomstig van een Romeinse villa op het Stichelveld bij de grens met Zichen-Zussen-Bolder en substracties van een Romeinse villa op de 'Bliet' in Vroenhoven. De plaatsbenaming 'Kaastert' kan afgeleid worden van het Latijnse 'Castrum' dat legerkamp betekent. Opgravingen in 1973 en 1974 rond het Overbos toonden een vesting aan met een oppervlakte van 20 hectare (13).

Ontstaan van het cultuurlandschap

Van een cultuurlandschap kon er pas echt sprake zijn toen de mens aan landbouw ging doen en het landschap ingrijpend naar zijn hand zette. Het tijdvak waarin dat gebeurde, noemen we het Neolithi-

cum. In Zuid-Limburg vangt het Neolithicum aan in de tweede helft van het vijfde millenium v. Chr., toen landbouwgemeenschappen uit het oosten zich in de streek vestigden. Deze beschaving staat bekend als de Bandkeramische cultuur. De relatie tussen de vruchtbare lössbodem en de Bandkeramische vindplaatsen is duidelijk. De uiterst vruchtbare Haspengouwse bodem liet een voor die tijd uitzonderlijk hoge bevolkingsdichtheid toe. De Bandkeramische landbouw verliep nog uitermate primitief. Bemesting was onbekend en landbouwalaam weinig ontwikkeld. Aan de hand van de zogenaamde hak- en brandtechniek werden gronden ontgonnen voor landbouwdoeleinden. Omdat bebouwde percelen door uitputting vrij vlug ongeschikt werden voor akkerbouw moesten nieuwe terreinen worden aangesneden. Hoewel beweiding van bossen en verlaten akkers het open karakter van het landschap nog versterkte, moet het ontboste areaal over het algemeen nog betrekkelijk klein zijn geweest. Voor Kanne lijkt dat laatste niet het geval te zijn geweest.

Over het ontstaan van het cultuurlandschap in Kanne zijn we immers bijzonder goed ingelicht dankzij een diepgaand multidisciplinair onderzoek van de archeologische site die in 1978 werd ontdekt bij de kanaalverbreding (14). Door verschillende wetenschappers werd ondermeer geologisch, archeologisch, palynologisch en malacologisch onderzoek verricht (15). Aangevuld met de C-14-dateringsmethode geeft dit onderzoek een vrij duidelijk beeld van de landschapsevolutie in Kanne sinds het begin van het Holoceen.

Tot ongeveer 4.550 v. Chr. bestaat de streek uit bos in een stabiel milieu. In die periode infiltreert het regenwater van de Sint-Pietersberg tot op de vuursteenbanken, waarna het water zich een weg baant naar de valleiflank. Op die plaats, vlak boven de vuursteenbanken (op minstens 67 meter boven het huidige zeeniveau), zijn bronnen terug te vinden.

Van 4.550 v. Chr. tot ongeveer 1.350 v. Chr. treden er aan de rand van het Jekerdal afzettingen op van kalktuf en leem, hierdoor ontstaat een moeras. De vorming van het moeras staat in verband met ontbossingen door de Bandkeramische cultuur. In het begin zorgen de bronnen voor de afzetting van grove kalktuf, maar naar mate de ontbossing vordert, wordt het kalktuf fijner en uiteindelijk bestaat de afzetting enkel uit leem. Sporen van houtskool uit het Midden-Neolithicum worden gedateerd rond 2.740 v. Chr. en behoren waarschijnlijk tot de Michelsbergcultuur.

Palynologisch onderzoek bevestigt dat de ontbossing geleidelijk gebeurde tot ongeveer 1.350 v. Chr.,

toen de omgeving nagenoeg volledig ontbost was. De bronnen vielen droog omdat het water niet meer infiltreerde in de bodem, maar via het bodemoppervlak afspoelde. De vorming van kalktuf werd afgebroken en vervangen door de erosie van leem. Als gevolg hiervan droogde het kalkrijke moeras aan de voet van de helling op.

Aangezien de westelijke Jekerhelling letterlijk op een steenworp van de onderzochte site ligt, mag worden aangenomen dat het ontstaan van het cultuurlandschap op beide plaatsen nagenoeg gelijk liep.

Evolutie van het cultuurlandschap

In zuidelijk Limburg vangt de Romeinse tijd aan in 57 v. Chr. Voor de omgeving van Kanne breekt een periode aan van economische bloei. De nabijheid van Maastricht en de vele archeologische vondsten uit die tijd wijzen op een open landschap. Omdat Gallo-Romeinse tumuli altijd in een open landschap werden aangelegd – ze moesten goed zichtbaar zijn –, moet ook de tumulus aan de plateauwand boven het Mosserdel (De Toem), in zo'n open landschap zijn opgericht.

Vanaf de derde eeuw n. Chr. vallen voortdurend Germaanse stammen van over de Rijn het Romeinse rijk binnen. Er komt een einde aan de Romeinse overheersing en het economische leven plooit zich terug tot een autarkisch landbouwsysteem (16). Ook de bevolking neemt af, zodat op veel plaatsen

het cultuurlandschap verbost. Rond 600 n. Chr. (Merovingische periode) neemt de bevolking weer langzaam toe en komt er in Zuid-Limburg opnieuw een bescheiden ontginningsgolf op gang in de beek- en rivierdalen. De plateaubossen worden opnieuw benut, maar verdwijnen nog niet. Omstreeks 800 n. Chr. (Karolingische periode) worden de droogdalen gebruikt als ontginningsassen naar de bossen op het plateau waarop roofofbouw wordt gepleegd. De bossen evolueren naar schraalland en gaandeweg komen er steeds meer akkers bij. De hellingen die dicht bij de nederzettingen liggen, werden dus al voor de Karolingische periode ontbost (17).

Waarschijnlijk werd het zogenaamde weidebraakstelsel toegepast. Dit wil zeggen dat akkerland afwisselend werd braak gelegd en als weide gebruikt zodat verbossing geen kans kreeg.

In tegenstelling tot de hierboven geschetste algemene evolutie is verbossing van het cultuurlandschap in Kanne waarschijnlijk niet of nauwelijks opgetreden. Maastricht bleef immers een belangrijke stad die voor heel wat goederen afhankelijk was van haar directe omgeving (18). Daar komt bij dat Kanne mogelijk al in de vroege middeleeuwen ontstond. Want hoewel Kanne pas in 965 in teksten voorkomt, zijn er aanwijzingen dat het al vroeger ontstond. In 712 wijdde de heilige Hubertus de kerk van Emaal (19). Vanuit zijn verblijf aldaar trok hij in 726 naar Maastricht en preekte onderweg.

◀ De Kavei van Opkanne in de jaren 1920-1930. Het pad links is de Platteberg, de weg in het midden de Lange Kavei en juist rechts daarvan ligt de Korte Kavei (ansichtkaart M. Vossen)

GEMENE WEIDEN EN HUN GEBRUIK

Gemene (weide)gebieden zijn gronden (gemeenschappelijke of private eigendom) die door de hele gemeenschap – ongeacht rijkdom of stand – worden gebruikt. Hoewel ze vandaag bij ons niet meer voorkomen, werden ze vroeger even sterk met de landbouw vereenzelvigd als akkers. Ze bestonden onder meer uit schrale graslanden (nat en droog), wegen, heide en bos. Ook hooilanden en akkers na de oogst, vielen onder het gemene gebruik. De opbrengst van deze gronden was van levensbelang voor de dorpsgemeenschappen. Omdat het beheer van de gemene gronden onder het Algemeen belang viel, werd het sterk gereguleerd.

Over de oorsprong van de gemene gronden en het gebruiksrecht lopen de meningen uiteen. Vast staat dat de heer in de vroege middeleeuwen bezit nam van deze gronden (i). Vandaar de benaming 'vroente', wat grond van de heer betekent. Hoewel de heer er eigenaar van was, hadden de dorpsgemeenschappen belangrijke rechten over de gemene weidegebieden. Vaak was de gemeenschap (bestaande uit de inwoners van een dorp, stad of gehucht) de facto zelfs eigenaar van de vroente, mits de betaling van een vergoeding aan de heer. Ook private gronden kenden gemeen gebruik, bijvoorbeeld als nabegrazing op akkers. Het gebruik van al deze gronden werd geregeld in het gewoonterecht (wijsdommen, costuymen, ...). In de loop van de 13^e eeuw worden deze rechten in het Land van Loon vastgelegd (ii). Door de eeuwen heen wordt getracht om het gemeen gebruik af te bouwen, en dat in de eerste plaats op de private eigendommen.

Rond elk dorp had je vroeger akkers, met daar rond gemeenschappelijke weidegebieden. Deze gemene gronden waren aanvankelijk een soort niemandsland tussen de verschillende dorpen. Maar naarmate de bevolking steeg, werd de nood groter om de gemene gronden van elke gemeenschap goed af te bakenen. In Haspengouw gebeurde dat al heel vroeg, maar in de Kempen kwam dit proces pas later op gang. Van de (soms hevige) grensbetwistingen waarmee dit gepaard ging, zijn heel wat sporen te vinden in de archieven. Sindsdien behoorden gemene gronden exclusief tot de eigen gemeenschap. Vreemdelingen (mensen van buiten het dorp) mochten op geen enkele manier gebruik maken van

de gemene gronden en riskeerden zware straffen indien ze dat wel deden. Denken we maar aan begrazing, het zetten van bijenkorven, het kopen van mest en grondstoffen als zand, grind of turf. Ook het opnemen van 'vreemd' vee in de kudde, om het naar de vroente te leiden, werd zwaar bestraft.

Het gebruik van de gemene gronden was sterk gereguleerd, niet alleen voor de vreemdelingen, maar ook voor de leden van de gemeenschap zelf. De bedoeling was om het voortbestaan en de opbrengst van deze weidegebieden te verzekeren. De nutriëntencyclus werd gesloten gehouden, iets wat vandaag niet meer het geval is; met alle gevolgen van dien! (iii) In oude gemeentelijke voorschriften ('wijsdommen'), handelden de veldreglementen over dit onderwerp. Deze reglementen zijn nog voor verschillende dorpen en steden beschikbaar. De variatie en de nuances in de reglementen is soms groot. Voor uitgebreide informatie verwijzen we naar de onvolprezen doctoraatsverhandeling van Jan Behets uit 1957 (zie vorige voetnoot); hier komen niet meer dan een paar voorbeelden aan bod. Om overbegrazing tegen te gaan, moest je op veel plaatsen een minimum areaal aan akkerland hebben om vee te mogen houden op de gemene weidegrond. Kleine boeren mochten samenwerken om hun vee toch te kunnen laten weiden. Het vernielen van hagen en andere afsluitingen was verboden omdat ze de akkers en de hooilanden moesten beschermen tegen vee. Het winnen van grondstoffen werd strikt omschreven. Akkers mochten niet beweid worden vooraleer de laatste schoof van het veld was afgehaald... enzovoort enzovoort. Op dit alles werd streng toegezien door de dorpsgenoten en de ordediensten.

Verschiedende soorten vee mochten grazen op de gemene weidegronden, toch namen schapen – zeker in de middeleeuwen – de belangrijkste plaats in. Zo zouden er in 1480 in Lommel alleen al 30.000 schapen zijn geweest (iv). Hun aantal stond rechtstreeks in verband met de oppervlakte aan weidegronden die beschikbaar was. Vanaf de 16^e eeuw begint de braaklegging van akkers in het historische graafschap Vlaanderen te verminderen dankzij nieuwe landbouwtechnieken (zie verder). De (tijdelijke) weidegrond die hierdoor verloren ging, had

een belangrijke daling van de schaapskuddes tot gevolg.

Schapen werden niet alleen gehouden voor de wol. Ze zorgden ook voor melk, kaas en vlees. Bovendien waren ze geschikt voor de ruilhandel. Maar schapen hadden nog een voordeel van betekenis: ze waren (zeker in de vroege landbouw) de belangrijkste producenten van mest, die onmisbaar was in de akkerbouw. Onder leiding van herders werden schaapskuddes rondgeleid op de gemene gronden. Aanvankelijk werden ze 's nachts opgesloten binnen een verplaatsbare omheining op een braakliggend perceel. Maar in onze streken werden de schapen al snel naar schaapskooien gebracht om de mest te verzamelen. In de zomer werden de schapen soms ook 's middags opgehokt. Door de mest van de schapen te vergaren, kregen de graslanden waar de dieren weiden een voedselarm of schraal karakter. Fauna en flora stemden zich hier volledig op af. Elk hof van belang had zijn kudde met herder. Vanaf de 17^e eeuw werden schaapskuddes steeds meer uitbesteed aan zelfstandige herders en koopmannen.

Tijdens de tweede helft van de 18^e eeuw dringen veranderingen door vanuit het graafschap Vlaanderen (v). Het gaat om de teelt van klaver en voedergrassen, die de landbouw grondig veranderen. De nieuwe teelten zorgen voor een betere stikstofvoorziening (en dus bemesting van de bodem) waardoor het aanbod van veevoer fors toeneemt. Waar hooi vroeger de beperkende factor was om het vee de winter door de krijgen, wordt die grens nu doorbroken door voedergrassen. De veestapel kan groeien, hetgeen op zijn beurt de mestvoorziening ten goede komt. De gevolgen voor de traditionele pastorale landbouw zijn ingrijpend.

Ten eerste loopt het areaal aan gemene weidegronden terug. Omstreeks 1800 is de braak in het Zuid-Limburgse landschap al sterk teruggelopen. Ook schrale graslanden op het plateau en aan de plateau-randen verdwijnen omdat ze met de nieuwe landbouwtechnieken relatief vlot zijn om te zetten naar akkers. Ten tweede wordt door de teelt van voedergrassen de rundveestapel uitgebreid ten nadele van het schapenbestand. Al in de 18^e eeuw is een significante daling van het schapenbestand waar te

nemen in de veetellingen. Enkel tijdens oorlogen en perioden van economische achteruitgang zit de schapenfokkerij in de lift.

Desondanks blijft het traditionele beheer van de schrale graslanden overeind. De vraag naar dierlijke mest is immers nog niet verminderd. De sociaal-economische positie van de herder mag dan al achteruit zijn gegaan, het beheer van de resterende schrale graslanden wijzigt niet.

- (i) LINDEMANS P., *Geschiedenis van de Landbouw in België*, Antwerpen, 1952, 2 delen.
- (ii) BEHETS J., *Het gemeentelven in het graafschap Loon en het omliggende volgens de wijsdommen (14e - 18e eeuw)*, Leuven, (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), 1957. Dit onbekende werk bevat een schat aan informatie over de wijsdommen.
- (iii) Cyclus waarbij de voedingsstoffen binnen een gesloten systeem blijven. Vroeger werd het voedsel lokaal verbruikt en ging de mest terug naar de akkers. Nu komen er als maar meer voedingsstoffen in het (lokale) systeem terecht door het gebruik van kunstmest en veevoerders (die door de consumptie ervan worden omgezet tot mest). De cyclus is doorbroken en er ontstaan grote milieuproblemen.
- (iv) KNAEPEN R., *De strijd om het bestaan: het economisch verleden van Lommel*, in *Het Oude Land van Loon*, Lommelnummer, 1989, jg. 44, p. 209-398.
- (v) PHILIPS J., JANSEN J. en CLAESSENS TH., *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, Assen, 1965.

Als er in de hoge middeleeuwen nog bos op het plateau ten westen van Kanne stond, dan moeten de Kaveien ten westen van Op- en Neerkanne zeker een rol hebben gespeeld bij de ontginning. In Kanne zijn twee historische boscomplexen aanwezig, die gedurende eeuwen tot een domein behoorden; namelijk het bos achter het kasteel van Neerkanne en het bos op het plateau van Kaastert. Hun op-

In een veldreglement van de heerlijkheid van Neerkanne worden een aantal verwijzingen gemaakt naar de heerdgang. Omwille van de jacht werd het houden van honden sterk gereguleerd. Zo mochten enkel herders met een hond op het veld komen, op voorwaarde dat de hond een knuppel om zijn nek had (22). Vrij evident was het verbod om stukken van het bos of van de gemeenschappelijke grond ('gemeente') in te palmen of het verbod voor herders om met hun kudde op ingezaaide

▼ Detail van de Kavei van Neerkanne en de historische kern van Neerkanne volgens het vóór-primitief kadaستر-plan van Kanne uit 1808 (Archief van het Kadaستر, Hasselt, foto O. Pauwels)

velden of andermans weilanden te komen (23). Blijkbaar moest er na het binnenhalen van de oogst ook 24 uur gewacht worden om met het vee op de stoppelvelden te komen. Dit verbod gold voor iedereen, dus ook voor de eigenaars van de stukken (24). Hoewel het verboden was om met vee in de graanvelden te komen, mochten de lammeren onder begeleiding van enkele schapen 'in den tydt voorschreven' in de graanvelden grazen (25). Jammer genoeg wordt het tijdstip waarop de begrazing kon plaatsvinden niet genoemd, maar het moet gaan om winterbegrazing. Lindemans vond enkel in Haspengouw sporen van het zogenaamde 'toppen' van granen, dat vanaf maart en april plaatsvond (26). In Neerkanne was het verboden aan voerlui en vreemdelingen (mensen van buiten Neerkanne) om 'den gemeenen wegh' te verlaten (27). Als hun dieren in de (gemeenschappelijke) weilanden werden aangetroffen, moesten ze naar de pandstal en werden ze dus in beslag genomen. Om het hele jaar door schapen te houden en ze te laten weiden op 'de velden oft gemeentens' moest je in Neerkanne minstens tien bunders grond hebben (28). Met deze maatregel werd de overbegrazing van de schraallanden in de winter tegengegaan. Samen met andere reglementen wordt weer maar eens aangetoond dat de mest van de schapen (en de productie van de schrale graslanden) exclusief bedoeld was voor de akkers van het dorp. In een beschrijving van Kanne uit 1808 wordt heel duidelijk gesteld dat mest plaatselijk wordt geproduceerd

en dat er niets van buiten de gemeentegrenzen komt (29).

De in natuurkringen geponeerde stelling dat schrale graslanden vroeger vaak of altijd werden afgebrand, wordt gerelativeerd door het volgende reglement: *"Dat geene kinders ofte andere menschen sullen gaan met fuckels in den gemeenen op poene van dry goudt guldens, soo dickwils als sy sullen gevonden worden, ende gene niet sullen connen betaalen aen het lyff gestraft"*. Het afbranden van de schrale graslanden was in Neerkanne dus ten strengste verboden.

Om de mest van de schapen te verzamelen, werden ze 's avonds verzameld in schaapskooien. Ook in Kanne waren dergelijke schaapskooien zoals blijkt uit de getuigenis van Winand Mengels uit 1740 (30). Mengels vertelt hoe wolven tijdens de koude hongerwinter van 1739-1740 vanuit de bossen van Kaastert het dorp binnentrokken en de 'schaapstal- len' openbraken.

De oudste kadastrale documenten geven een schat aan informatie over het oude landgebruik. Om belastingen te heffen werd het onroerende goed opgedeeld in categorieën en klassen. Zo bestond bijvoorbeeld de categorie 'bouwland' of akkers in Kanne uit vijf klassen. De economische waarde werd per klasse bondig beschreven. De beste akkers kwamen in de eerste klasse terecht, de slechtste in de vijfde klasse. Naast deze beschrijving van de klassen zijn er nog diverse documenten voorhanden. De stukken uit 1809 zijn met een grotere precisie opgesteld dan die uit 1843. Er komen meer categorieën voor, wat de beschrijvingen nog duidelijker maakt.

De korte beschrijving van de categorie schraallanden uit 1843 (met één klasse) laat veel te wensen over. Er wordt een standaardbeschrijving overgenomen van vochtige schraallanden, terwijl schraallanden van Kanne zonder uitzondering in de droge sfeer te zoeken zijn. De categorie wordt 'Schaapsweiden' genoemd. Volgens Jozef Van Heukelom is 'schaapsweide' de algemene benaming van de hellinggraslanden ten westen van Kanne (31). Ouder is het gelijkaardige toponiem 'Scheperij' (de Scheperie, 1645) dat verwijst naar de hellingen van de verdwenen Platteberg.

Een veel betere beschrijving bevindt zich in de documenten uit 1809. Hier wordt een onderscheid gemaakt tussen schraallanden ('patis') en heide (bruyères).

"Les patis sont des pâtûres sèches sur le penchant des montagnes leur produit se pait par les bestiaux, il est presque nul, car les moindres chaleurs en dessèchent tellement le gazon qu'il ne produit plus rien [...]"

Op de westelijke Jekerhellingen in de buurt van het Zusserdel is in 1808 enkel perceel 536 (later 544) geen schraal grasland. Detail van het vóór-primitief kadasterplan van Sectie C in Kanne uit 1808 (Archief van het Kadaster, Hasselt, foto O. Pauwels)

(32). In een kladversie of een minuut staat: "*Gazon aride situé sur ravin rapide qui ne peut être mis en culture ne produisant que peu d'herbes dont le pâturage sert néanmoins aux bêtes à cornes et moutons*" (33). Heide krijgt de volgende beschrijving: "*Les bruyères par leur situation, leur sol et leur produit valent un peu moins que les patis[...]*" (34).

Wat nu het botanisch en faunistisch verschil was tussen schraallanden en heide wordt niet weergegeven in de definities, maar vast staat dat de beschrijving wijst op goed ontwikkelde kalk- en heischrale graslanden. Het is onzeker dat de categorie 'heide' in verband staat met het voorkomen van Struikheide, want deze soort komt vandaag voor in graslanden die destijds onder de categorie 'schraalland' vielen. Een perceel 'heide' dat kon gelokaliseerd worden op de westelijke Jekerhellingen lag onderaan de verdwenen Oudeberg en moet uit kalkgrasland hebben bestaan.

In 1809 was Kanne (na de samenvoeging van Op- en Neerkanne) 553 ha 75 a 70 ca groot (35). Akkers namen het leeuwendeel van de oppervlakte in (75,58 %, zie tabel). Schraallanden en heiden kwamen op de tweede plaats, samen goed voor 7,06 %. De belastingsopbrengst van deze twee categorieën was niet meer dan 0,35 % van het totaal. In 1843 (na de vastlegging van de grens met Neder-

land) lag ongeveer 2/3 van de schraallanden van Kanne op de hellingen ten westen van het dorp (21 ha 42 a 20 ca). Hiermee waren alle schraallanden samen goed voor maar liefst 8,99 % van de totale oppervlakte van Kanne.

De schraallanden komen in grote mate overeen met de gemene gronden van voor de Franse revolutie. Ze zijn bijna allemaal eigendom van de gemeente. Schraallanden moeten in beperkte mate ook in andere categorieën worden gezocht. Zo vermeldt de categorie 'beplante graasweiden' (*Pâtures plantées*) dat er in Sectie C "*une espèce de verger*" ('een soort boomgaard') voorkomt op de helling (36). Gezien beplantingen op gemeenschappelijk gebruikte gronden in principe niet voorkwamen, gaat het zonder twijfel over het perceel 544 van sectie C dat aan de familie Pasque toebehoorde. Op het vóór-primitieve kadasterplan uit 1808 draagt dit perceel het nummer 536, in de volksmond had men het over 'het Bergske' (37). Omdat het Bergske geen gemene weide was, kon het in de loop van de 19^e eeuw een ander landgebruik krijgen (zie verder).

Het mooi gekleurde kadasterplan uit waarschijnlijk 1809 toont nog bijna ongeschonden westelijke Jekerhellingen. Enkel in Sectie A (ten zuiden van de Kavei van Opkanne) staan enkele kleine huizen aan

categorieën	1809		1843		categorieën
	% oppervl	% belast	% oppervl	% belast	
Akkers	75,58	74,92	74,21	61,65	Akkers
Moestuinen	1,88	3,11	2,84	3,93	Moestuinen
Lusttuinen	0,10	0,13	knv	knv	knv
Graslanden	4,10	4,55	4,15	4,76	Graslanden
Boomgaarden	4,26	4,83	4,93	6,41	Boomgaarden
Bossen	4,09	2,50	1,29	0,67	Bossen
Boomkwekerijen	0,07	0,09	knv	knv	knv
Beplante graasweiden	0,27	0,09	knv	knv	knv
Struweel	0,14	0,01	0,03	0,002	Struweel
Schraalland	6,90	0,35	8,99	0,88	Schraalland
Heide	0,16	0,01	knv	knv	knv
Vijvers	0,08	0,11	0,06	0,06	Vijvers
Gebouwen (grond)	0,51	0,67	0,79	0,92	Gebouwen (grond)
Huizen (gebouw)	nvt	6,14	nvt	15,54	Huizen (gebouw)
Watermolens (gebouw)	nvt	2,28	nvt	4,53	Watermolens (gebouw)
Brouwerijen (gebouw)	nvt	0,23	nvt	0,08	Brouwerijen (gebouw)
knv	knv	knv	nvt	0,48	Stokerij (gebouw)
knv	knv	knv	nvt	0,10	Likeurfabriek (gebouw)
Kerk en pastorie	0,01	nb	0,02	nb	Kerk en pastorie
Andere	1,85	nb	2,68	nb	Andere
Totaal	100,00	100,00	100,00	100,00	Totaal

Oppervlakte van het landgebruik en de belastingsopbrengst per landgebruik in percentage van het totaal. 1809: Kanne voor de verdeling. 1843: Kanne na de verdeling. % oppervl: percentage van de totale oppervlakte. % belast: percentage van de totale belastingsopbrengst. nvt: niet van toepassing, knv: komt niet voor, nb: niet belast.

de voet van het Avergat. Bijna alle huizen aan de westelijke kant van het Avergat lagen op gemeentegrond, waarvan de oorspronkelijke grens waarschijnlijk de straat het Avergat moet geweest zijn. In de Franse tijd telde Kanne minstens twee herders, verder onderzoek moet uitwijzen of het er nog meer waren.

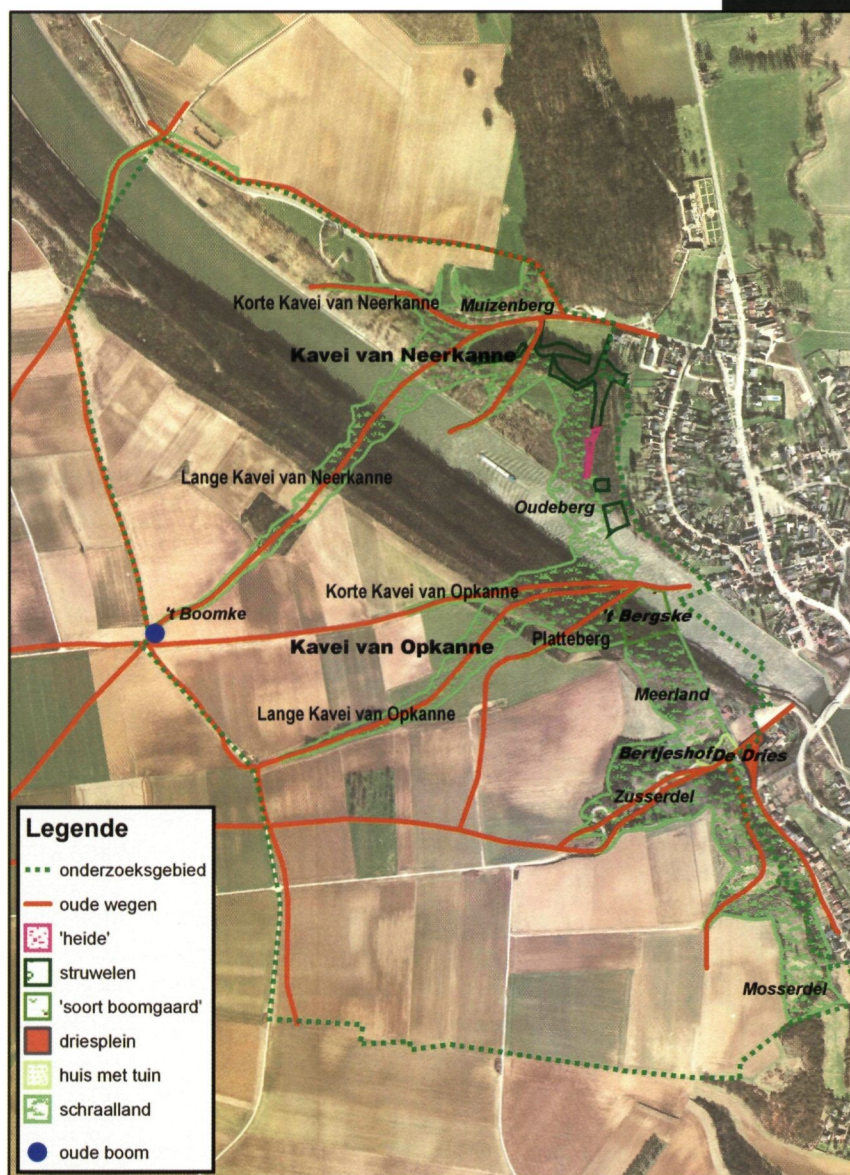
Hoewel er tussen 1350 v. Chr. en het begin van de 20^e eeuw zeker veranderingen hebben plaatsgevonden in het landgebruik van de westelijke Jekerhellingen, waren deze beperkt. Meer dan drieduizend jaar lang kwamen bomen en struiken niet of nauwelijks voor, werd het bodemreliëf van de hellingen amper verstoord en werd er waarschijnlijk nooit geploegd of gemest. Door de eeuwen heen ontwikkelde zich hier een bijzonder soortenrijke fauna en flora die helemaal was afgestemd op het menselijke beheer. Maar juist die afhankelijkheid van het oude landbouwgebruik was ook de zwakte van het ecosysteem. Vanaf de 19^e, maar vooral vanaf de 20^e eeuw zouden er immers grote veranderingen optreden in het landgebruik.

CULTUURLANDSCHAP KRIJGT NIEUW GEZICHT

Toen in de 18^e eeuw de basis werd gelegd voor de moderne maatschappij, bleef in Kanne het meeste nog bij het oude. Schoorvoetend werden de veranderingen in de 19^e eeuw zichtbaar om zich in de 20^e eeuw met volle kracht voort te zetten. Eerst belichten we de metamorfose van de landbouw. Daarna komen de andere factoren aan bod die het uitzicht van het landschap hebben gewijzigd, denken we maar aan grote infrastructuurwerken.

Naar een nieuwe landbouw

In de 18^e eeuw werden de eerste gemeenschappelijke weidegebieden in cultuur gebracht ten gevolge van belangrijke vernieuwingen in de landbouw (zie hoger). Onder invloed van de Verlichting kregen deze gronden bovendien een slechte naam. 'Woeste gronden' zoals ze werden genoemd, dienden zoveel mogelijk in cultuur gebracht te worden. Tijdens het Franse bewind werden de gemene gronden toegewezen aan de gemeente; zo werden gemene gronden gemeentegronden. Parijs had veel aandacht voor verbeteringen in de landbouw. Zo werd bijvoorbeeld het fokken van merinosschapen gepromoot omwille van een betere kwaliteit van de wol. Het merinos-verhaal werd geen succes en het plaatselijke schapenras bleef overheersen. Grote landbouwverbeteringen kon het Franse bewind niet realiseren.

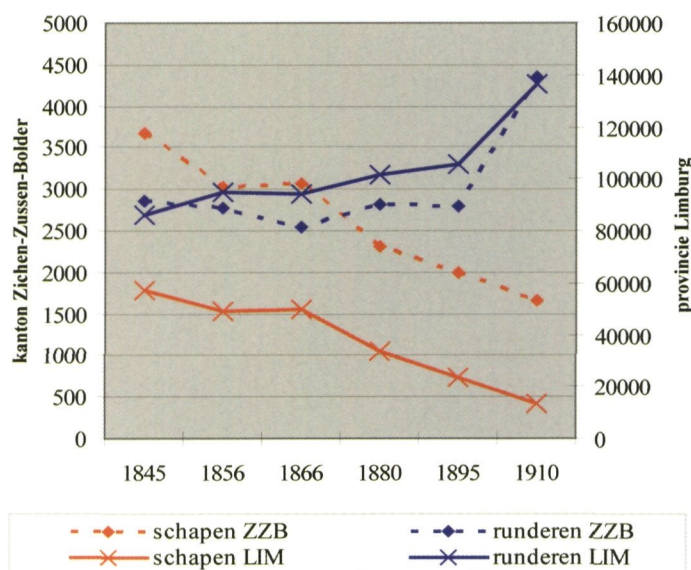

Uiteindelijk kwam er vanaf het midden van de 19^e eeuw een ontginningsgolf van 'woeste gronden' op gang. Maar terwijl er in de Kempen heel wat heide en moerassen in cultuur werden gebracht, bleven de steile graslanden in Zuid-Limburg vanuit agrarisch oogpunt marginale gronden omdat ze onmogelijk te ontginnen waren. Dit is mogelijk een van de verklaringen waarom het aantal schapen in de omgeving van Kanne op dat ogenblik relatief hoger ligt dan in de rest van Limburg (zie grafiek) (38). In het verleden waren schapen waarschijnlijk de belangrijkste beheerders van de schrale graslanden. Het houden van rundvee was moeilijker en kreeg pas meer kansen dankzij de teelt van voedergrassen en klaver op het einde van de 18^e eeuw. De grafiek laat een dalend aantal schapen zien, terwijl de rundveestapel een gestage groei kent.

▲
Landschapsevolutie
in de 19^e en
20^e eeuw. De grote
lijnen van het land-
schap ten westen
van Kanne in 1808
over een orthofoto
uit 2003
(orthofoto OC GIS-
Vlaanderen, kaart J.
Van Ormelingen).

Landbouwtellingen 1845-1910 kanton Zichen-Zussen-Bolder (ZZB) en Limburg (LIM)

▲ Grafiek:
Evolutie van het
aantal schapen en
runderen in het
kanton Zichen-
Zussen-Bolder en
Limburg tussen
1845 en 1910

Deze evoluties worden versterkt door een aantal factoren die plaatsvinden in het laatste kwart van de 19^e eeuw.

Rond 1880 brak een zware crisis uit in de landbouwsector. Door de transportrevolutie, die enkele jaren eerder had plaatsgevonden, werd onze markt overspoeld met ondermeer goedkoop graan en goed-

► Aankondiging uit
De Postrijder van
2 november 1901
(Stadsarchief
Tongeren, kopie van
Paul Vrijens)

Puis, sectie D, n° 117.
Zie de plakbrieven.

WEGENS OPHOUDING.
Verkoop van Schapen
TE CANNE.

De notaris DELVOIE zal op maandag
4 November 1901, te 1 uur namiddag,
op verzoek en ten woonhuize van P.
MEERS en WILLEM NICOLAËS van Canne,
openbaarlijk verkoopen :
70 schapen, zijnde :
40 ooien, 20 lammeren van
1 jaar, 10 hameis van 2
jaren, te meer een schaaps-
hond.

Alle deze schapen zijn van goed ras
en in besten staat.
Op crediet mits solvabeen borg.

Openbare verkoop
TE SICHEN

kope wol. Met de nodige moeite verschoof het zwaartepunt van onze landbouw van de graanteelt naar de veeteelt. Vooral de rundveestapel kende hierdoor een spectaculaire groei en zorgde voor een landschap met veel weilanden, hagen en houtkanten (39). De goedkope wol uit o.a. Australië maakte de binnenlandse schapenteelt nog minder aantrekkelijk.

Door de opkomst van de kunstmest kreeg de traditionele schapenteelt op de schrale graslanden de definitieve doodsteek. Het tijdrovende hoeden van dieren werd totaal overbodig door de veel goedko-

Canne. Panorama pris près du Casino

► De laatste herder
van Canne,
Jan Meex, met zijn
schapen in de Kavei
van Opkanne.
Ansichtkaart van
omstreeks 1910 met
rechts het Bergske
of Pastoorsboske
(ansichtkaart M.
Vossen)

pere kunstmest. Omdat de kalk- en heischrale graslanden van de Sint-Pietersberg niet meer pasten in de moderne landbouw verloren ze geleidelijk hun functie. Ze werden verlaten, verbosten, kregen een nieuwe bestemming als groeve, stort, crossterrein... enz.

In de jaren 1920 is de kunstmest volledig ingeburgerd. Desalniettemin blijven het oude begrazingsbeheer of restanten ervan nog lang voortbestaan op de schrale hellingsgraslanden. Een aankondiging in De Postrijder uit november 1901 heeft het over de openbare verkoop van de schaapskudde van Pierre Meex en Willem Nicolaes. Toch staat vast dat de zoon van de eerstgenoemde, Jan Meex, bleef herderen, mogelijk tot in 1949 toen hij stierf (40).

Na het wegvallen van het traditionele begrazingsritme op de westelijke Jekerhellingen in Kanne, lieten de inwoners van het dorp hun vee grazen op de hellingen. Vaak gebeurde dit met tuierspaaltjes (41) en vooral de kinderen waren belast met de verzorging van het vee. Alhoewel de begrazingsdruk op verschillende zones verminderde, bleef het grootste deel van de hellingen toch kort begraasd. Dit gemeenschappelijke gebruik duurde ongeveer tot eind de jaren 1940. Verspreid in het landschap, maar vooral op Meerland treft men nog tuierspaaltjes aan.

Als gevolg van de aanleg van het Albertkanaal werden omstreeks 1930 (zie verder) alle hellingen ten noorden van de Zusserdelweg staatseigendom. Kort daarna werd Meerland in pacht gegeven aan een boer. Het noordelijke deel van het Zusserdel en de Kavei van Opkanne werd grotendeels opgegeven, waardoor de schrale graslanden eerst langzaam, maar daarna steeds sneller dichtgroeiden. Door branden werden sommige delen langer open gehouden. Tussen 1953 en 1955 werden er in de Kavei van Opkanne motorcrosswedstrijden georganiseerd. Rond 1950 werden de gemeentegronden gelegen ten zuiden van de Zusserdelweg in pacht gegeven, waardoor het gemene gebruik definitief verdween. De hellingen die in pacht waren gegeven, werden allemaal begraasd door runderen, er werd weinig of geen kunstmest gebruikt. In de jaren vijftig en zestig van vorige eeuw leek dat beheer behoorlijk te lukken en behielden de hellingsgraslanden hun open karakter. Maar daarna ging de begrazingsdruk er op achteruit waardoor verruiging, struweel- en bosvorming alle kansen kreeg. Hierdoor verloren de graslanden hun nut voor de landbouw. In 1984 werden de gronden van de Tiendeberg opgegeven, in 1989 viel het beheer op Meerland stil. Grootberg kende een iets andere evolutie. Zo werd het grasland wel bemest – zij het met mate – en werd alle

opslag van bomen systematisch verwijderd. Toen de gepensioneerde boer in 2004 afstand deed van zijn pacht, had Grootberg nog bijna volledig haar open karakter bewaard.

Afgezien van enkele verboste stukken zijn de hellingen van de Muizenberg nog steeds in landbouwgebruik. Het zijn graslanden die begraasd worden door runderen en bemest worden. Hierdoor is de ecologische waarde van het gebied de laatste jaren achteruitgegaan. Desondanks blijft de natuurwaarde groot.

Kleine veranderingen op en rond de berg

Al bij het begin van de 19^e eeuw zien we in de kadasterdocumenten dat kleine stukken van de gemeenschappelijke weidegebieden op de westelijke Jekerhellingen een andere functie krijgen (zie hoger). Het feit dat de meeste (kleine) huizen op de helling langs het Avergat in 1843 nog op gemeentegrond liggen, kan wijzen op een vrij recente bouw van de huizen.

Aan het begin van het Avergat, vlak bij de Zusserdelweg, tegenover 'de Dries' lag ook een schooltje. Het deed dienst tot 1871 en werd nadien geïntegreerd in een boerderij. Het voormalige schoolgebouw maakt vandaag deel uit van een stal. De Dries, vroeger ook soms Varkensdries genoemd, is intussen ook volgebouwd. Nieuw tussen 1809 en 1843 zijn enkele woningen aan de voet van Meerland. Het gaat om het huidige Bertjeshof, waar nu ook het militair erekerkhof ligt. Intussen zijn deze huizen afgebroken en zijn er nog maar weinig sporen van terug te vinden.

▼
Oude foto van het Avergat genomen van bij de Dries, uit het begin van de 20^e en mogelijk van het einde van de 19^e eeuw.
Uniek beeldmateriaal van de westelijke Jekerhellingen (foto J. Straetmans, reproductie verboden)

▲ Foto van de westelijke Jekerhellingen genomen bij het begin van de Eerste Wereldoorlog. Afgezien van het Pastoorsboske zijn de hellingen nog helemaal kaal (ansichtkaart M. Vossen)

Het enige perceel hellingsgrasland dat in privé-handen was (het Bergske of perceel 544, sectie C), kende in de 19e eeuw een heel andere evolutie dan de rest van de gemene gronden. In 1809 is het een hellingsgrasland beplant met een 'soort boomgaard' (zie hoger), in 1843 staat het opnieuw genoteerd als 'schaepsweide'. Toch zijn er tussen 1809 en 1843

▼▼ Aanleg van het Albertkanaal door de westelijke Jekerhellingen omstreeks 1930-1932. De overtollige grond wordt per spoor afgevoerd. Twee keer ongeveer hetzelfde zicht richting Vroenhoven, met links Meerland, het Bergske en de Kavei van Opkanne en rechts het dorp Kanne (foto Plaqlex-Declercq)

van perceel 544 verschillende percelen (545, 546, 547, 548) afgesplitst. Ze zijn allemaal in handen van de familie Pasque. In 1843 ligt op perceel 546 een ondergrondse graanstokerij en op perceel 547 een likeurstokerij of likeurfabriek die zich waarschijnlijk bovengronds bevindt. Deze gegevens zijn terug te vinden in een minuut die tussen 1809 en 1843 moet zijn opgesteld (42). De ondergrondse graanstokerij lag in een ruimte met twee verdiepingen en werd evenals de helling het Bergske genoemd. Volgens de volkstraditie zou er een geheime stokerij zijn geweest, maar harde bewijzen zijn daar nooit voor geweest. Het is wel zo dat de kadastrale documenten uit 1809 geen gewag maken van een stokerij. Zou die er toen toch al zijn geweest?

Wegens de schulden van eigenaar Louis Nicolas Pasque werden de percelen in 1853 onteigend en kwamen ze in handen van zijn broer (43). Die verkocht ze in 1854 door aan pastoor Stassen van Kanne. Pastoor Stassen liet de stokerij afbreken, bracht insnijwerk aan in de bergwand en bouwde halverwege de helling een kiosk. Het perceel werd volgeplant met bomen en deed dienst als openbaar park. In 1874 schonk de pastoor het park aan de kerkfabriek. In Kanne werd het park naast het Bergske ook Pastoorsboske en Casino genoemd. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden er vernielingen aangebracht in het park. Op oud fotografisch materiaal is het Pastoorsboske duidelijk te zien.

In 1853 werd de weg van Kanne naar Vroenhoven verbeterd (44). Voordien werd een klein wegje op de Nederlandse grens gebruikt, maar in dat jaar kwam op het plateau een verbindingsweg in dienst, waardoor je langs de Kleine Kavei van Neerkanne naar Vroenhoven kon. Tussen 1870 en 1872 werd de weg opnieuw verbeterd. Het tracé werd verkort

en de weg werd verbreed. Daarbij ging een stukje van de oorspronkelijke helling verloren. Voor de aanleg van deze weg werden de grenspalen op 13 april 1871 verplaatst.

Aanleg van het Albertkanaal (1930-1934)

In de jaren 1920 werden de plannen voor een kanaalverbinding tussen Antwerpen en Luik concreet (45). Het scheepsverkeer tussen deze twee steden moest over het Nederlandse grondgebied passeren en verliep voor het overige langs kleine kanalen. Het Albertkanaal zou deze hindernissen wegwerken en de concurrentiepositie van ons land gevoelig verbeteren. In tweede instantie ging het geplande kanaal ook een strategische rol vervullen. Het kroonjuweel van deze nieuwe verdedigingslinie werd een ondergronds superfort in Eben-Emaal (46). Het werd een prestigieus project, waar met fierheid werd over verteld en geschreven.

De werken voor het vak Lanaken-Haccourt werden prioritair uitgevoerd en vonden plaats tussen 1930 tot 1934. In Kanne liepen de werken wat vertraging op omdat er bij de westelijke Jekerhellingen op Oligoceen zand werd gestoten, terwijl men er kalksteen dacht aan te treffen (47). Toch liepen de werken over het algemeen sneller dan verwacht.

Een groot deel van de Kavei van Neerkanne verdween. Enkel de aanzet van de Lange Kavei van Neerkanne op het plateau en de noordelijke hellingen van de Korte Kavei van Neerkanne (dit is de

Muizenberg), bleven bewaard. De Kavei van Opkanne – die sindsdien de Kavei van Kanne werd genoemd – met de Korte Kavei, de Lange Kavei en het steile pad de Platteberg, bleven bijna volledig intact (48). De westelijke kanaalhelling werd beplant, de oostelijke niet.

De bloedige veldslag van Kanne (10 mei 1940)

Op de eerste dag van de Tweede Wereldoorlog waren de westelijke Jekerhellingen het decor van bloedige gevechten. In het landschap herinneren nog heel wat sporen aan die dag.

Toen de Tweede Wereldoorlog dichterbij kwam, werd langs het Albertkanaal alles in gereedheid gebracht voor een militair treffen. Op de westelijke Jekerhellingen werden loopgrachten gegraven en er kwam een bunker die de brug van Kanne in het vizier moest houden (bunker O).

In de Duitse oorlogsplannen werd het Albertkanaal als een belangrijk obstakel gezien, waarbij naast het fort van Eben-Emaal, ook de bruggen van Veldwezelt, Vroenhoven en Kanne belangrijke militaire doelen waren (49). Daarom werd er jarenlang in het grootste geheim gewerkt aan een operatie met de codenaam Stahl, Beton, Eisen, Granit. Deze namen verwezen naar de elite-eenheden die respectievelijk Veldwezelt, Vroenhoven, Kanne en Eben-Emaal zouden aanvallen. Om de Duitse oorlogsplannen te doen slagen, werden spionnen op pad

◀
Albertkanaal
rond 1933-1934,
met de westelijke
Jekerhellingen op de
achtergrond
(foto Plaqlex-
Dedercq)

▲ Loopgracht op de Tiendeberg, boven het Ketelke (foto L. en M. Vrijens-Offermans)

gestuurd. Zo zou het Boomke als solitaire boom op het open plateau door de Duitse inlichtingsdienst zijn gebruikt als observatiepost en werd deze grote notenboom vlak voor de Tweede Wereldoorlog omgehakt om de vijand een oriëntatiepunt te ontnemen (mondelinge mededeling Arnold Willems). In de Blitzkrieg die Duitsland ontketende, waren de bruggen van Vroenhoven en Veldwezelt van groot belang voor de vooruitgang van de troepen. Met zweefvliegtuigen en valschermspringers, gevolgd door hevige bombardementen, moest het

Belgische leger op 10 mei 1940 – de eerste dag van de oorlog – totaal worden verrast. En zo gebeurde het. De Belgische defensie vertoonde grote tekortkomingen en werd volledig verrast door de moderne oorlogsvoering van de Duitsers. Enkel in Kanne stootten de Duitsers op meer verzet.

Voor de zweefvliegtuigen was de brug van Kanne moeilijk te bereiken, omdat er vlak in de buurt geen geschikte landingsplaats was. Tussen het plateau, waar de zweefvliegtuigen konden landen, en de brug, die zo snel mogelijk van haar springlading moest worden ontdaan, lagen de steile westelijke Jekerhellingen. Het Belgische leger had er zich ingegraven en er was een bunker (bunker O) gebouwd.

In tegenstelling tot de bruggen van Veldwezelt en Vroenhoven, kon de brug van Kanne worden opgeblazen. Op de hellingen ontspon er zich een hevige, maar ongelijke strijd, die op goed een dag tijd het leven zou kosten aan 216 Belgische en 22 Duitse soldaten. 190 Belgische soldaten werden krijgsgevangen genomen.

De vele verhalen die er over de eerste oorlogsdag in Kanne bestaan, zijn slechts gedeeltelijk opgetekend. De volgende landschapselementen herinneren aan deze bloedige veldslag: 1. Een erekerkhof voor de Belgische soldaten die in Kanne sneuvelden. 2. Bunker O, waar een monument is opgebouwd. 3. Duidelijke sporen van loopgrachten op grote

► Herdenking van de eerste oorlogsdag op 10 mei 1946 in het Bertjeshof. Tientallen mensen kijken toe van op Meerland (foto via M. Gijbels)

▲ Inhoudiging van het
militair erekerkhof
op 10 mei 1946
(foto W. Huits)

delen van de helling. 4. De resten van een Duits oorlogsmonument dat op de noordflank van het Zusserdel verscholen ligt in het struweel. De naam 'Duits Kruis', herinnert aan het vier tot vijf meter hoge kruis dat vlak na de Tweede Wereldoorlog werd omgehakt door het verzet.

Recent is ook een gedenkplaat opgericht voor een Canadees gevechtsvliegtuig dat in de loop van de Tweede Wereldoorlog bij de Tiendeberg neerstortte.

▼ Zicht op het
Zusserdel vanaf de
brug van Kanne,
even na de Tweede
Wereldoorlog
(foto's van de
eerwaarde Zusters
van Kanne)

Ruilverkaveling van Vroenhoven (1957-1970)

In 1957 werd er een ruilverkaveling aangevraagd voor Vroenhoven en Riemst (50). De minister besliste echter om ook Zichen-Zussen-Bolder, Kanne en Eben-Emaal in het project te betrekken. Het ging om een ruilverkaveling in zogenaamde 'oude stijl', die bijzonder ingrijpend was. Het historisch wegenpatroon werd bijna volledig uitgeveegd, reliëfelementen in het landschap werden geslecht, waterlopen verdwenen waar mogelijk of werden gebetonneerd, 4000 bomen werden gerooid en 24 kilometer hagen uitgetrokken.

De eeuwenoude kruising van zes wegen waar zeker al sinds de middeleeuwen het 't Boomke had bestaan, werd zomaar in cultuur gebracht. In Kanne bleef enkel een kleine boomgaard ten zuiden van de Lange Kavei van Opkanne gespaard, omdat de eigenaar zich verzette tegen het rooien ervan. Deze boomgaard met Franse kersen staat er nog steeds. In 1970 werden de akten verleden en was de ruilverkaveling rond.

Verbreiding van het Albertkanaal (1970-1983)

De verbreding van het Albertkanaal was een heel ingrijpende onderneming, die Kanne nog langer dan de aanleg van het kanaal tot een bouwwerf maakte. En net zoals bij de kanaalaanleg zouden de steile hellingsgraslanden weer een zware tol betalen (51).

Op zich hoefde de kanaalverbreding niet zoveel tijd in beslag te nemen, maar midden de jaren 1960 kwamen concrete plannen voor mergelwinning aan het licht. In 1965 nodigt de secretaris van het Ruilverkavelingscomité Vroenhoven de gemeente Kanne uit om te praten over de toekomst van de Kavei van Kanne (vroeger Kavei van Opkanne). Al snel wordt duidelijk dat de plannen voor mergelwinning slaan op een groot gebied ten noorden van het Zusserdel, waardoor de Kavei van Kanne moet verdwijnen. De gemeente Kanne is verbolgen over de plannen. Burgemeester Herman Coenegrachts vreest dat er op termijn vanuit het dorp in westelijke richting een groot gat zal te zien zijn. Bovendien kan de gemeente Kanne niet akkoord gaan met het verdwijnen van de enige vlotte toegangsweg tot het plateau. Het verzet van de gemeente Kanne is vrij hardnekkig, maar uiteindelijk moet de gemeenteraad al in 1966 door de knieën. Ter compensatie van de Lange Kavei van Kanne zal een nieuwe slingerende weg worden aangelegd in het Zusserdel. Op 3 juli 1968 koopt het cementbedrijf CBR van de staat ongeveer 70 hectare ten noorden van het Zusserdel: alles lijkt

▲ Orthofoto van de Kavei van Opanne en het Zusserdel, genomen op 29 augustus 1947. Onderaan in het

midden van de foto ligt de Kersenwei (orthofoto Nationaal Geografisch Instituut)

▼ Sluikstort in wat rest van de Lange Kavei van Opanne (foto O. Pauwels)

▲ Orthofoto van de Kavei van Opanne en het Zusserdel, genomen op 1 maart 1973.

Het oude landschap is grondig verminkt (orthofoto Nationaal Geografisch Instituut)

klaar voor een eerste open kalksteengroeve in Kanne. Maar het duurt nog tot april 1969 vooraleer de gemeenteraad het opheffen van de wegen in de Kavei van Kanne goedkeurt. In datzelfde jaar blijkt dat CBR toch geen kalksteengroeve wil openen. Bij de kanaalverbreding zal CBR wel de mergel exploiteren.

In 1969 wordt de slingerende Zusserdelweg aangelegd. Daarbij wordt het oorspronkelijke reliëf van het droogdal genivelleerd. Mooie kalkrotsen en de bijhorende zeldzame vegetaties verdwijnen.

Vanaf 1970 wordt het Albertkanaal verbreed. Op luchtfoto's is te zien dat er meer geëxploiteerd wordt dan wat er nodig is voor de eigenlijke kanaalverbreding. De Kavei van Kanne – die eigenlijk niet weg moest voor de kanaalverbreding – verdwijnt onder de dekgronden. Het Bergske en een stuk van Meerland worden afgegraven. De gewonnen mergel van de kanaalverbreding wordt via een nieuw aangelegde exploitatieweg over het plateau van Kaastert (de Silexweg) naar de Enci-groeve gebracht. Enkel een klein stuk van de Lange Kavei van Kanne blijft gespaard. Het relict van de eens zo idyllische en monumentale Kavei van Kanne is momenteel een sluikstort. Hetzelfde lot ondergingen locaties in het Zusser- en het Mosserdel.

Tussen 1977 en 1983 wordt de kanaalverbreding ter hoogte van de westelijke Jekerhellingen afgevoerd.

Herstel van het oude cultuurlandschap

De historisch permanente hellingsgraslanden van Kanne herbergen een uitzonderlijke fauna en flora. De meest zeldzame soorten zijn in sterke mate gebonden aan een intensief graasbeheer. Het wegvallen van dat beheer, zelfs al is het maar enkele jaren, kan al leiden tot het verdwijnen van deze soorten. Zo is het goed mogelijk dat na het staken van het beheer op de Tiendeberg in 1984 enkele topsoorten zijn verdwenen. Dat de Tiendeberg vandaag nog erg hoog scoort qua biodiversiteit, is te danken aan de jongeren van de Jeugdbond voor Natuur en Milieu (JNM) die het gebied twee of drie jaar later ontdekten en de snelle reactie van de gemeente Riemst (52). Na een rapport over het natuurhistorisch belang van de hellingen verklaarde het college van Burgemeester en Schepenen van Riemst zich al op 6 augustus 1987 principieel akkoord om de Tiendeberg in beheer te geven aan BNVR (Belgische Natuur- en Vogelreservaten), de voorloper van Natuurpunt vzw (53). Hoewel het Tiendeberg-reservaat pas op 4 september 1988 officieel werd ingewandeld, had de JNM toen al veel werk verzet om het beheer zo vlug mogelijk te hervatten. Nog in datzelfde jaar kon de begrazing met schapen en

geiten beginnen. Hierdoor kon de verruiging van de stukken worden tegengegaan. Sinds midden de jaren 1990 werden de struwelen die op de graslanden ontstaan waren langzaam maar zeker gekapt. Hierbij werd het strooisel zo goed mogelijk afgevoerd om te kunnen starten vanuit een voedselarme situatie. In 1999 werd er voor het eerst beheerd op Meerland. Het beheer had hier ongeveer tien jaar stilgelegen, met alle gevolgen van dien. In 2002 waren de grote kapwerken achter de rug en kwam het accent te liggen op extra maaibeurten. Door gekapte percelen te maaien en het maaisel minutieus af te voeren, werd het herstel van het grasland vaak spectaculair versneld. Ook op de graslanden die al jaren zijn opengemaakt of nooit waren dichtgegroeid, hadden extra maaibeurten een goede invloed. Pas in 2002 kon er opnieuw worden beheerd op de Hei. Het grasland was er nog maar heel beperkt open gebleven en hoewel er nog maar relatief weinig gebeurde, zijn de eerste resultaten hoopgevend.

In 2003 werd het beheer met de schapen grotendeels geprofessionaliseerd dankzij een convenant tussen de gemeente Riemst en de Vlaamse overheid. Vijftien jaar lang gebeurde dat beheer op vrijwillige basis.

Recent, in 2004, kwam Grootberg onder natuurbheer. Twee belangrijke werken werden in 2005 uitgevoerd. Ten eerste het kappen van grote bomen

Vrijwilligers spelen een cruciale rol in het herstelbeheer. Zomerkamp van de Jeugd voor Natuur en Milieu (JNM) in 2005 (foto G. Erens)

tussen het hellingsgrasland en de huizen langs het Avergat. Ten tweede het plaatsen van een aangepaste omheining. Ook hier zullen extra maaibeurters de productie op de graslanden helpen verminderen.

HISTORIEK VAN DE ONDERGRONDSE KALKSTEENGROEVES

De historie van de ontginning van de Maastrichtersteen of mergel – de petrografisch verkeerde, doch gebruikelijke benaming voor dit tufkrijtgesteente – in de ondergrond van dit landschap vangt aan bij de Eburonen.

De eerste mergelontginningen in de streek, hoofdzakelijk ten behoeve van het bemesten en voorkomen van verzuring van landbouwgronden, gebeurden waarschijnlijk in dagbouw. De klassieke Romeinse schrijvers Marcus Terentius Varro (116-27 v. Chr.) en Gaius Plinius Secundus (23-79 n. Chr.) vermelden in hun respectieve werken 'De re rustica' en 'Historiae naturalis' dat de Eburonen hun akkers vruchtbaar maakten door middel van mergel. Het woord 'marga', van Keltische oorsprong, wordt door Plinius overgenomen. Door de opkomst van kunstmest geraakte deze techniek in onbruik.

De Romeinen gebruikten voor de bouw vooral natuur- en baksteen. Nochtans werden in de funderingen van een Romeinse villa in Valmeer mergel-

▼
Instorting van
de Muizenberg,
mei 1926
(foto via M. Gijbels)

blokken aangewend. Dit toont aan dat sedert de Romeinse tijd ook ondergronds groeven werden uitgekapt.

Het ondergrondse wingebied strekt zich momenteel grosso-modo uit van Val-Meer in Vlaanderen tot Valkenburg in Nederland.

In de streek werd de mergel vooral als bouw materiaal ontgonnen door middel van een systeem van loodrecht op elkaar staande gangen en pilaren die zich meestal op een diepte van 6 tot 25 meter bevinden.

Lokaal zijn er verschillende blokbrekerstechnieken bekend, onder andere: de techniek van het blokbreken in Kanne in de Driesberg, de techniek toegepast langs het kanaal te Kanne, de Kannermethode Nulens en het blokbreken volgens de Sibber-methode, de Sichener-methode en de Bigkel-methode. Een gemeenschappelijk kenmerk van alle exploitatietechnieken is dat men steeds met de ontginning begon vanaf het plafond. De vloer werd voortdurend verlaagd.

De lichtgele zachte kalkstenen wanden en plafonds van de groeven, glad ten gevolge van de mergelontginning door middel van zagen, nodigden eenieder uit, zelfs diegenen die nauwelijks konden schrijven, om een teken van hun bestaan achter te laten. Gedurende meerdere eeuwen ontstond aldus, in de door de uitgestrektheid van en de duisternis van het labirint gewaarborgde anonimiteit, een massa cultuurhistorische informatie. De inscripties, aangebracht met houtskool of rood krijt, verschaffen ons gegevens over een verleden dat niet op een andere wijze werd overgeleverd. De oudste inscripties bevinden zich meestal bovenaan, en dit ten gevolge van de toegepaste ontginningsmethode.

Men kan vaststellen dat het optellen van de blokken meestal per twintig gebeurde (één streep is twintig blokken). Veel oude tellingen zijn zogenaamd 'viertellingen'. Van sommige is een gedeelte van de teleenheden doorstreept, wat erop zou kunnen wijzen dat hiervoor reeds een verrekening gebeurde. Ook verticaal verbonden verspringende viertellingen met opgetrokken eindstreep komen soms voor.

De verschillende exploitanten hadden hun eigen merktekens. Het meest voorkomend zijn kruisen in verschillende uitvoeringen. Uitgewerkte kruismotieven kunnen persoonlijke merktekens zijn of een onderdeel van een steenhouwersmerk of een huismerk.

Afgezien van één groeve in de omgeving van Valkenburg waar nog ontgonnen wordt voor res-

tauratie doeleinden, is deze activiteit die gedurende eeuwen een belangrijke rol in de dorpsgemeenschap vervulde nu verdwenen.

Langs de westelijke Jekerhellingen bevinden zich in het beschouwde gebied twee ondergrondse groevenstelsels; namelijk 'het Avergat' met een oppervlakte van ongeveer 20 hectaren en 'de Muizenberg' waarvan de oppervlakte grosso modo 8 hectaren bedraagt.

Aan het Avergat liggen verschillende groeve-ingangen (zie hoger). Grootberg lijkt de oudste te zijn en is al vermeld in 1536 (54). De groeve werd ook de Tiendeberg, de Tiendeschuur en Veldmolenberg genoemd. De twee eerste benamingen verwijzen naar de tienden van de heerlijkheid Opkanne die er werden opgeslagen. Grootberg werd door de boer van de Veldmolen gebruikt, vandaar de naam Veldmolenberg. In Grootberg is er links een zijgang die de Kattenkeer heet. Historisch gezien is Grootberg waardevoller dan Putberg en Driesberg. De Molenschuur zou de meest zuidelijke 'bergschuur' zijn van het Avergat, die toebehoorde aan de molen (55). Waar ze precies ligt weten we niet, mogelijk gaat het om de kleine groeve die nu gekend is als de Berg van Sus.

De Muizenberg is mogelijk nog ouder dan Grootberg, want de oudste vermelding gaat terug tot 1359. De Muizenberg zou zo genoemd zijn omwille van de lage ingang. Op 11 mei 1926 stortte de groeve in. Daarbij kwamen vijf mensen om die werkten in de ondergrondse champignonkwekerij. Een monument langs de weg herinnert aan deze gebeurtenis.

De laatste mergelblok werd in de jaren 1960 uit Driesberg naar buiten gehaald. In de groeven van 'Putberg' en 'Driesberg' worden op kleine schaal champignons geteeld. Het hoogtepunt van deze activiteit was omstreeks 1950, toen het overgrote deel van de in Vlaanderen geconsumeerde champignons

uit de streek van Zichen-Zussen-Bolder en Kanne kwam.

Momenteel worden groeven nog door plaatselijke landbouwers en buurtbewoners als opslagruimte aangewend. De constante temperatuur (10-12°C) en luchtvochtigheid (98,9%) kan in dit verband voordelig zijn.

Nieuw is het 'grottentoerisme' en de inrichting van een heuse ondergrondse feestzaal.

FYSISCH GEGEVENS (56)

Geomorfologie

Ingevolge de aanleg van het Albertkanaal, mergelwinningen in dagbouw en via groevenstelsels hebben wij een duidelijk beeld van de ondergrond.

Deze bestaat overwegend uit krijtlagen, door de zee afgezet tijdens het Mesozoïcum of Secundair tijdperk (220-65 miljoen jaar geleden). De sedimenten behoren meer bepaald tot de Formatie van Maastricht, het Maastrichts tufkrijt, Korrelkrijt van Nekum of Maastrichtersteen (Boven Maastrichtiaan – 66 miljoen jaar geleden). De krijtformaties hellen enigermate af in noordwestelijke richting en bereiken een dikte van 8 meter.

De afzetting gebeurde in een ondiepe, subtropisch warme, heldere, biologisch productieve zee. Kalkneerslag rond zeewier en kalkskeletdeeltjes leverden het sediment waarin vrijwel geen zand of klei te bespeuren valt. De kalkpartikels werden door golfbewegingen vergruisd en door zeestromingen gesorteerd.

Op basis van de fossielinhoud kunnen twee hoofdtypen onderscheiden worden: het Sibbe-facies – naar een groeve bij Valkenburg – een gesteente rijk aan oesters en serpuliden (kalkkokerwormen) en het Zichen-facies – naar de groeves van Zichen-Zussen-Bolder – een gesteente rijk aan echiniden (zee-egelresten). De faciesverschillen tussen Zichenersteen en Sibbesteen zijn een gevolg van licht verschillende ecologische omstandigheden tijdens de afzetting tussen de gebieden langs Maas en Jeker enerzijds en langs de Geul anderzijds. Alhoewel beide steentypes een vergelijkbare oorsprong en evolutie hebben meegemaakt, is er een merkbaar kwaliteitsverschil door de fossielensamenstelling.

Terwijl het Maastrichts tufkrijt over grote delen van Europa is afgezet, dagzoomt of komt het rechtstreeks onder de leemlaag enkel voor in een gebied dat in Vlaanderen beperkt blijft tot het zuidoosten van de provincie Limburg; namelijk de Sint-Pietersberg, de Jekervallei en het leemplateau van

Bezoekers van de ondergrondse kalksteengroeven in de jaren 1960. Zicht op de groeve-ingang van Grootberg (vlak boven de bus) en de achterliggende hellingen (ansichtkaart M. Vossen)

Voet van de westelijke Jekershellingen met zicht op het plateau van Kaastert omstreeks 1930-32. De boerderij links staat op de voormalige Dries en omvat de oude school van Kanne. Rechts op de helling is het Ketelke te zien en dagzoomende kalksteen (foto Plaglex-Declercq)

Droog-Haspengouw ten zuiden van Tongeren. Elders werden deze lagen weggeërodeerd of bedolven onder dikke pakketten tertiaire en/of kwartaire afzettingen.

Tertiair zand daterend uit het Oligoceen, eveneens afgezet in een ondiepe zee, ongeveer 38 miljoen jaar geleden, is terug te vinden in de 'Zavelkuil' op het Tiendebergreservaat. Op het oostelijk deel van de Sint-Pietersberg is het Krijt eveneens bedekt met een laag Tertiair zand. Deze sedimenten behoren tot de Formatie van Tongeren, ook Formatie van Sint-Huibrechts-Hern genaamd. De dikte van deze laag is ongeveer 21 meter.

Uit een periode van bijna 40 miljoen jaar tussen het Oligoceen en het Pleistoceen (Kwartair), werden geen sporen teruggevonden in het landschap. Door de Alpiene bergvorming werd oostelijk Zuid-Limburg opgetild, waardoor de Maas een meer westelijke stroomrichting volgde.

Op de krijtformaties en het oligoceen zand rust een grindlaag. Het grind is grotendeels samengesteld uit rolstenen, ontstaan door erosie van harde gesteenten in de bovenloop van de Maas in de Ardennen en meegevoerd door de stroom tijdens het Kwartair (Pleistoceen: 3-0,01 miljoen jaar geleden).

Bij de doorsnijding van het Albertkanaal is het pakket 8 meter dik in Kanne en 12 meter in Klein-Ternaaen.

De afwisseling van glaciële en interglaciële perioden tijdens het Pleistoceen had grote schommelingen in de erosiebasis van het toenmalige hydrografisch net voor gevolg. Sedimentatie- en erosieperioden volgden elkaar op. De grindlagen van het hoofdterras van de Maas, die de westelijke Jekershellingen en ook de Sint-Pietersberg bedekken, werden 700.000 tot 500.000 jaar geleden afgezet. De Maas en de Jeker stroomden toen door een brede alluviale vlakte. In een volgende fase veroorzaakten klimatologische en tektonische veranderingen een verticale erosie in het stroomgebied van deze rivieren. Aldus ontstonden ongeveer 300.000 jaar geleden twee valleien, gescheiden door de Sint-Pietersberg. De Sint-Pietersberg is dus het gedeelte van het plateau van Droog Haspengouw, dat zich tussen de vallei van de Jeker en de Maasvallei bevindt en in Nederland overgaat in het Plateau van Margraten.

Tijdens de Würm-ijstijd, die 10.000 jaar geleden eindigde, werd het geheel bedekt met een niveo-eolische lösslaag.

De Pleistocene lösslagen hebben zich tijdens het Holoceen, (vanaf 10.000 jaar geleden tot op heden)

onder invloed van het vochtig gematigde klimaat dat sedert toen in onze streken heeste, ontwikkeld tot leemgronden die uitermate geschikt zijn voor landbouwdoeleinden.

Bodem

Op het plateau treffen we vooral diepe en vruchtbare leemgronden aan met stenig substraat, afkomstig van het onderliggende Maasterras, beginnend op geringe diepte van 40 tot 80 cm en leemgronden met bijmenging.

De laatstgenoemde bodemserie bevindt zich hoofdzakelijk bovenaan de oost-west georiënteerde droge dalen waar het leemdek dun is of volledig ontbreekt en is voor een deel bebost.

Langs de steile westelijke Jekerhelling heeft het dagzomende krijtgesteente zich ontwikkeld tot een complex van krijtgronden. Deze steile wand is doorsneden met enkele droge valleien. Zij bestaan uit vallei- en depressiegronden opgebouwd uit colluviale of alluviale sedimenten afgezet tijdens het Holocene. Typisch zijn de kom- en trechtervormige en in bovenzicht cirkelvormige of elliptische al dan niet gesloten depressies. Zij kunnen het gevolg zijn van de oplossing door koolzuurhoudend water van het kalkgesteente en/of van het instorten van gedeelten van ondergrondse mergelgroeven. Door de aanwezigheid van de krijtformaties in de ondergrond is het geheel sterk waterdoorlatend.

De vallei van de Jeker is opgebouwd uit alluviale en colluviale gronden zonder profielontwikkeling en met slechts matige of onvoldoende drainering voor landbouwdoeleinden. Het zijn zwak tot sterk gleyige gronden op leem.

BIOLOGISCHE GEGEVENS

De westelijke Jekerhelling in Kanne is een natuurmonument dat vele eeuwen ouder is dan het bouwkundig erfgoed in Vlaanderen. Al meer dan drieduizend jaar lang heeft de mens dit gebied vorm gegeven en beheerd op een min of meer constante manier. Ondanks het wegvallen van het oude landbouwbeheer in de 20^e eeuw, is tot op heden een overgroot deel van de vroegere biodiversiteit bewaard gebleven. Een eeuwenoud monument dus, in bijzonder goede staat.

De buitengewoon diverse fauna en flora van het gebied is niet los te zien van het eeuwenoude en bijna onveranderlijke beheer van de hellingen. Er was het specifieke begrazingsritme van de schaapskuddes maar ook het boomloos houden van het

gebied, die zorgden voor een voedselarm milieu met een warm microklimaat.

De bodemsamenstelling heeft eveneens een bepalende invloed op de biodiversiteit van het gebied. Een heel gamma van zuur- tot kalkminnende soorten, bijna uitsluitend in de droge sfeer, is in de graslanden terug te vinden.

Hoewel dit hoofdstuk over de biologische waarde van het gebied in de eerste plaats zal gefocust zijn op de ongeschonden westelijke Jekerhellingen, staan we even stil bij de rand van het Haspengouws plateau. Het heeft heel wat aan biodiversiteit ingeboet als gevolg van de intensieve landbouw, maar op ecologisch vlak heeft het gebied zeker nog heel wat te bieden.

Flora en begroeiingen

De historisch permanente graslanden op de westelijke Jekerhellingen vertonen heel wat gelijkenissen met de Sint-Pietersberg die aan de overkant van de Jeker is gelegen (57). Daarom worden de hellingen ten westen van Kanne tot het Sint-Pietersbergcomplex gerekend. Het historisch landbouwgebruik van de hellingsgraslanden in dat gebied loopt gelijk. Maar wanneer er wordt gesproken over de vegetatietypes zijn er in het verleden ook wel ten onrechte parallellen getrokken tussen de westelijke Jekerhellingen en de Sint-Pietersberg. Zoals reeds werd aangehaald, dagzoomt er in Kanne maar weinig kalk, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Maaskant van de Sint-Pietersberg. Veel te lang werden de zure bodemtypes – oligoceen zand en grind – buiten beschouwing gelaten. In Kanne komen nochtans vooral deze zure bodemtypes voor. Kalkgraslanden zijn in Kanne nauwelijks te vinden, heischrale graslanden zijn er des te meer.

Soorten

Er is nog niet onderzocht hoeveel plantensoorten er precies op de westelijke Jekerhellingen voorkomen, maar het zijn er erg veel. Op de recentste Vlaamse Rode Lijst staan 50 soorten die voorkomen op de Tiendeberg (58). Kalkboterbloem en blauwgras komen nergens anders voor in Vlaanderen en staan in de categorie 'met verdwijning bedreigd'. Ook de in 2007 herontdekte verfbrem valt in die categorie. Verder zijn vier soorten 'bedreigd', tien 'kwetsbaar', 14 'achteruitgaand' en 19 'zeldzaam'. In deze laatste categorie staan soorten waarvoor de Tiendeberg tot de allerlaatste groeiplaatsen in Vlaanderen behoort. Hoewel Rode Lijsten een goed beeld geven van de zeldzame soorten in het gebied, zeggen ze niet alles. In Droog-Haspengouw zijn zure soorten als struikheide en stekelbrem – die in de Kempen veel voor-

komen – te koesteren toppers. Soorten als geel zonneroosje en geelhartje – die op Vlaams niveau zeldzaam zijn – hebben op de Tiendeberg dan weer geen specifieke aandacht nodig in het herstelbeheer.

Vegetatietypen

Hoewel soorten op zich wel heel wat over een gebied zeggen, zou het verkeerd zijn ze enkel individueel te benaderen en er een beheer op af te stemmen. Door soorten in een ruimere samenhang te bekijken, namelijk als plantengemeenschap of vegetatietype, wordt er veel interessantere informatie bekomen.

Op de hellinggraslanden onderscheiden we enkele vegetatietypen. Hun voorkomen wordt bepaald door de opbouw van de geologische lagen en het beheer. Van deze typen komt er één in zeg maar optimale ontwikkeling voor.

Kalkgraslanden

Onderaan de hellingen dagzomen kalklagen en vinden we kalkgraslanden die kenmerken vertonen van het Verbond der matig droge kalkgraslanden (*Mesobromion erecti*) (59). Tot in de 19e eeuw moet er aan de voet van de westelijke Jekerhellingen een smalle strook (tussen ongeveer 62 en 74 meter boven de zeespiegel) kalkgrasland hebben bestaan. Deze is grotendeels verdwenen door de aan-

leg van de slingerende Zusserdelweg, bebouwing en ingangen van ondergrondse kalksteengroeven. Van de snippers die overbleven, verstruweelde het merendeel in de loop van de 20^e eeuw. Enkele plaatsen bleven zonder onderbreking onder begrazing. Het 'Rotsje' aan de voet van het Tiendeberg-reservaat kreeg zijn huidige vorm in 1969 bij de aanleg van de Zusserdelweg. Op deze plaatsen konden enkele belangrijke kalkgraslandsoorten standhouden. Denken we maar aan geel zonneroosje, gevinde kortsteel, grote centaurie of duifkruid. Zelfs blauwgras, een soort van de zeer droge kalkgraslanden, is daar nog terug te vinden. Sinds 1988 zijn enkele stukken waar vroeger kalkgraslandvegetaties voorkwamen weer opengemaakt. Al snel kwamen enkele belangrijke kalkgraslandsoorten weer opzetten, bijvoorbeeld geelhartje, gevinde kortsteel en kalkwalstro. Toch ontbreken een aantal kenmerkende soorten die in een recent verleden zeker nog voorkwamen, zoals bijvoorbeeld driedistel (60). Het is goed mogelijk dat sommige (vooral mobiele) soorten kunnen terugkomen door een aangepast beheer, maar andere soorten komen waarschijnlijk niet meer terug.

Heischrale graslanden

Hoger op de helling wordt de bodem zuurder door de aanwezigheid van zand- en grindlagen. Het

◀ De Zavelkuil: warme plek voor zeldzaam geworden insecten (foto O. Pauwels)

◀ Betonie, kensoort van de heischrale graslanden die op de Tiendeberg voorkomen (foto P. Hendrickx)

► Maanvarentje,
een van de bijzon-
dere planten op de
Tiendeberg
(foto G. Erens)

kalkgrasland gaat daar geleidelijk aan over in heischraal grasland (Betonico-Brachypodietum of de Associatie van betonie en gevinde kortsteel). Deze heischrale vegetatie is te vinden boven 74 meter hoogte, bestrijkt het grootste deel van de hellingen en is op sommige plaatsen bijzonder goed ontwikkeld. Bijna alle zeldzame soorten van de Associatie van betonie en gevinde kortsteel zijn aanwezig. We vermelden de erg zeldzame welriekende nachtorchis (*Platanthera bifolia*) en gelobde maanvaren (*Botrychium lunaria*). In dit vegetatietype groeien zuur- en kalkminnende soorten in een bonte mengeling naast elkaar. Soorten zoals struikheide, stekelbrem, borstelgras, betonie en blauwe knoop wijzen op een lage zuurtegraad, daartussen groeien kalkminners zoals gevinde kortsteel, kleine pimperl en geel zonneroosje. Na het wegvallen van het traditionele beheer bleven er enkele stukken over die niet dichtgroeiden en ook niet bemest werden. Deze locaties hebben bijna al hun glorie behouden en spelen een erg belangrijke rol bij het huidige herstelbeheer. De hier beschreven vegetaties hebben immers een kortlevende zaadbank en de beschikbaarheid van zaadproducerende planten in de omgeving is dus essentieel voor restauratiebeheer. Het herstel van de graslanden wordt dus niet alleen bevorderd door beheermaatregelen als maaien en

afvoeren, maar ook door de aanwezigheid van goed ontwikkelde graslanden in de buurt. Hoewel topsoorten soms heel moeilijk herkoloniseren, bestaan er dus wel potenties voor het herstel van optimaal heischraal grasland over relatief grote oppervlakten.

Een grote zeldzaamheid die min of meer gebonden is aan deze associatie is Kalkboterbloem. Recent onderzoek van de Nationale Plantentuin in Meise heeft aangetoond dat het hier om de enige vindplaats in Vlaanderen gaat (schriftelijke mededeling, Anne Ronse). Voordien werd de soort opgegeven als uitgestorven in Vlaanderen. Herfstschroeforchis is in 1982 voor het laatst waargenomen op de Hei. Soorten als groene nachtorchis, parnassia of veldgentiaan die wel voorkomen in gelijkaardige vegetaties in de buurt staan niet op de Tiendeberg. De vraag is of ze hier ooit hebben gestaan.

De verspreiding van de Associatie van betonie en gevinde kortsteel is beperkt tot een klein subatlantisch areaal en heeft daarom ook in Europese context een heel hoge natuurbehoudswaarde. In Nederland wordt de totale oppervlakte van dit vegetatietype geschat op 10-15 hectare (61).

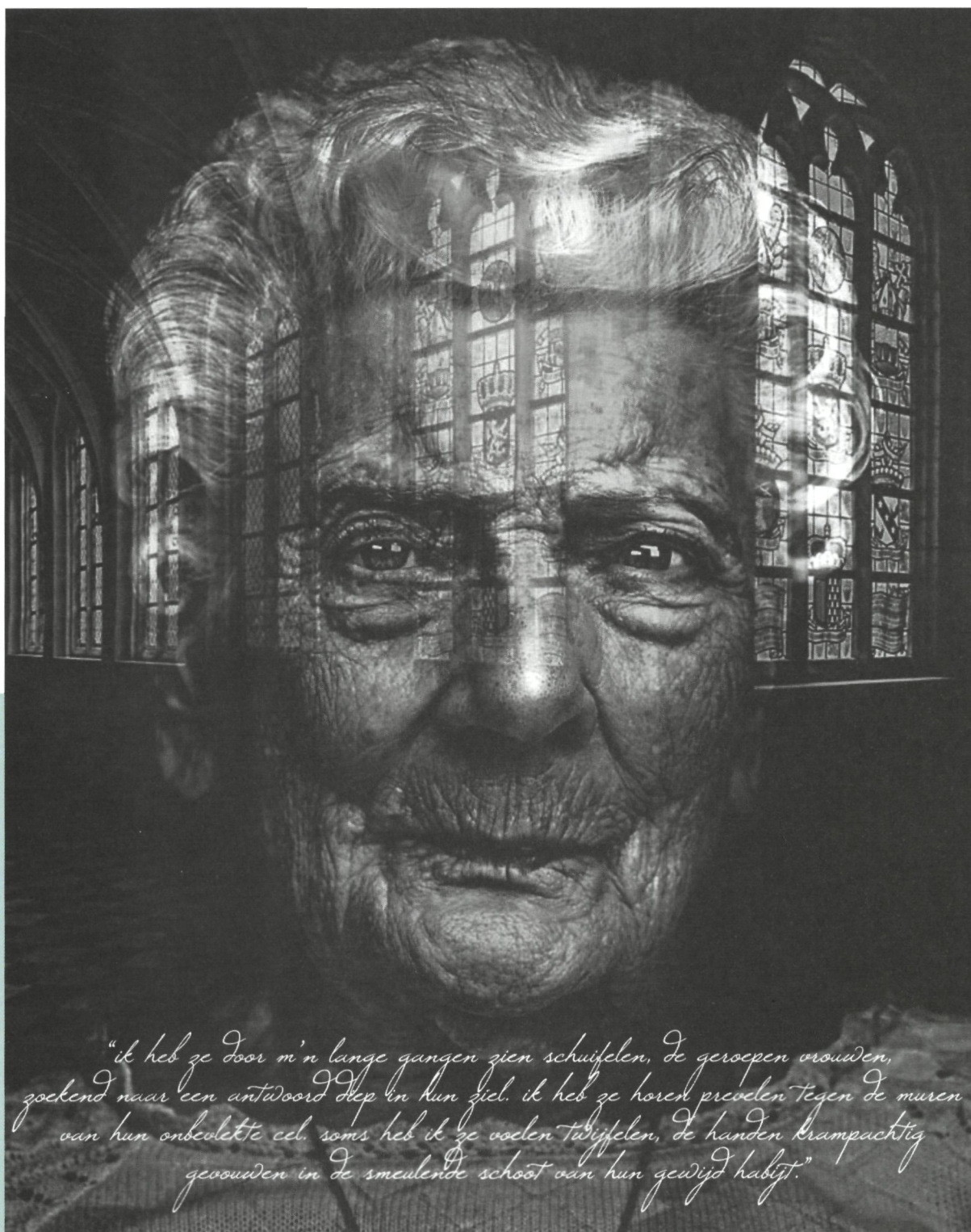
Andere vegetatietypen

Helemaal bovenaan de hellingen komen de grindlagen aan de oppervlakte. Op deze schrale plateau-randen vinden we kiezelkopgraslanden (Thero-Airon of het Dwerghaververbond). Dit vegetatietype wordt gekenmerkt door kortlevende, eenjarige soorten. Tijdens warme zomermaanden verdort de vegetatie door de extreme omstandigheden en kleuren de hellingkoppen bruin. Door het dichtgroeien met struweel en de nefaste invloeden van de aangrenzende intensieve akkers komt dit vegetatietype nog maar weinig en niet optimaal ontwikkeld voor in het onderzoeksgebied.

Op het plateau zelf wordt de kiezel bedekt met een voedselrijke leemlaag, die uitermate geschikt is voor akkerbouw. De akkergronden van Riemst behoren tot de meest vruchtbare van West-Europa. Enkel de plateauranden, waar de leem is weggespoeld, zijn agrarisch minder waardevol. Op een recent in natuurbeheer genomen akkerperceel op de plateaurand (oppervlakte: 1 hectare) verschenen na stopzetting van het landbouwbeheer verschillende zeldzame akkeronkruiden. Op basis van deze waarnemingen en de spectaculaire resultaten van faunistisch onderzoek werd besloten om een gedeelte als onkruidakker te beheren. Door de moderne landbouwmethoden behoren dergelijke akkergemeenschappen immers tot de meest bedreigde ecosystemen.

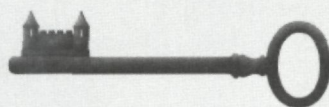
Nr. 145
Bijlage bij
M&L 26/7
juli-augustus
2007

*"ik heb ze door m'n lange gangen zien schuifelen, de geroepen vrouwen,
zoekend naar een antwoord diep in hun ziel. ik heb ze horen prevelen tegen de muren
van hun onbeolette cel. soms heb ik ze voelen twijfelen, de handen krampachtig
gevoonden in de smeulende schoot van hun gewijd habijt."*

Vlaamse monumenten hebben heel wat te vertellen

Kom op 9 september naar Open Monumentendag en ontdek hun verhaal

PENMONUMENTENDAG
THEMA WONEN

openmonumenten.be

BINNENKRANT

Literatuur

Peter Van den Hove

Het Prinsenhof in Brugge

Hillewaert Bieke
Van Besien Elisabeth
Brugge, Uitgeverij Van De Wiele, 2007,
118 p., ISBN-13: 978 90 76297 34 7

Recent verscheen het boek *Het Prinsenhof in Brugge*, een publicatie onder redactie van Bieke Hillewaert en Elisabeth Van Besien.

Het boek is het resultaat van opgravingen die in 2004 werden uitgevoerd door de Intergemeentelijke dienst Archeologie Brugge & Ommeland (Raakvlak) op het Prinsenhof, een van de residenties van de Bourgondische vorsten. De site kwam tijdens de opgravingen in de persbelangstelling te staan door de vondst van een 18de-eeuwse muntschat.

Talrijke specialisten werkten mee aan de uitwerking van de gegevens die tijdens het archeologisch onderzoek werden verzameld. De publicatie is bovendien ook het eerste deel in een nieuwe reeks.

Het Prinsenhof in Brugge is een rijk geïllustreerde wetenschappelijke publicatie die ook voor een breed publiek toegankelijk is. Het boek werd uitgegeven door Uitgeverij Marc Vandewiele en is te krijgen bij de Intergemeentelijke archeologische dienst Raakvlak (Komvest 45, 8000 Brugge), aan de kasse van het Bruggemuseum Archeologie en in de gespecialiseerde boekhandel.

Werner Wouters

Relicta

Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen delen 1 en 2, Brussel, 2006.

Relicta, de opvolger van *Archeologie in Vlaanderen*, is het nieuwe tijdschrift van het Vlaams Instituut voor het Archeologisch Erfgoed, het eerste sinds het aantreden van de nieuwe administrateur-generaal in het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed. In tegenstelling tot zijn voorganger, bevatten *Relicta* 1 en 2 niet alleen bijdragen van archeologen, maar ook studies over landschappelijk en bouwkundig erfgoed. Dat de verhouding nog wat scheef zit (12 archeologische bijdragen tegenover 1 landschappelijke en 2 bouwkundige) is eenvoudig te verklaren vanuit historisch perspectief en wellicht ook vanuit de huidige personeelssamenstelling. Zoals steeds straalt de expertise van archeologen, bouwhistorici en landschapsexperten uit bijna elke bladzijde de lezer tegemoet. De artikels zijn vlot leesbaar en bevatten, zeker wat betreft sommige archeologische bijdragen – en dat is gloednieuw – af en toe adviezen die gericht zijn op het beheer van het erfgoed dat ter studie lag.

Verrassend voor het VIOE is de uiterst sobere vormgeving van de harde koft, een trendbreuk met het recentere

verleden. Een minpunt is dat de traditie van soberheid in de verschillende artikels gehandhaafd wordt. De boeiende materie van het erfgoed verdient in dat opzicht meer kleur. Ook de traditionele opbouw van oude naar recentere studieobjecten blijft over-eind. Wat ontbreekt is het vlechtwerk van de drie erfgoeddisciplines binnen één en hetzelfde artikel. Het nieuwe VIOE is echter nog jong, en recensent is ervan overtuigd dat daar in de toekomst hard zal aan gewerkt worden.

Herman van den Bossche

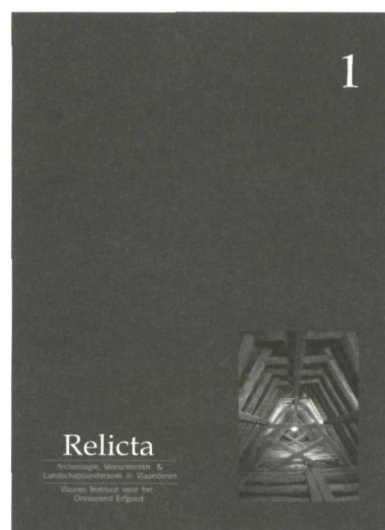
Perspectieven op het landschap

Achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen

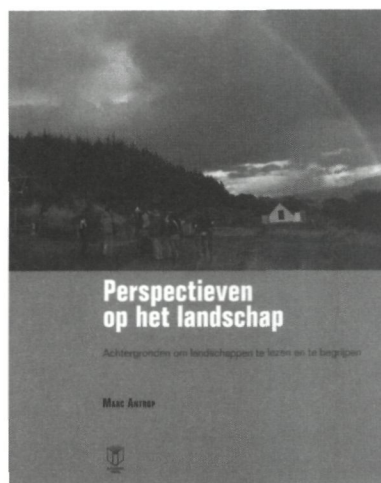
Marc Antrop
Gent, Academia Press, 2007
XIII + 322p.,
ISBN 978-90-382-0939-5

Perspectieven op het landschap biedt achtergronden om de landschappen zoals wij ze vandaag zien te lezen en te begrijpen. Door de meervoudige betekenis van het begrip landschap zijn er vele benaderingen mogelijk. Verschillende disciplines bestuderen het landschap al lang en vanuit deze veelheid aan perspectieven analyseert de auteur het landschap op een holistische, dynamische en interdisciplinaire manier. Hij schetst de visies op het landschap van de geografie, landschapsecologie, geschiedenis, archeologie en landschaparchitectuur. Belangrijke thema's zijn de waarneming en beleving van het landschap, de natuurlijke en historische bouwstenen, de ecologische en culturele dynamiek, de landschapstypes en de criteria tot het waarderen. Het boek is rijk geïllustreerd met figuren en foto's. In bijlage geeft de auteur uitgebreide referenties naar de gespecialiseerde literatuur, verenigingen actief in het landschapsonderzoek en belangrijke verdragen.

Zowel de traditionele landschappen, die deel uitmaken van het onroerend erfgoed als de nieuwe komen aan bod. De aandacht gaat hoofdzakelijk uit

naar de Europese landschappen die een grote diversiteit bezitten op het vlak van natuur en cultuur en waarvan de ontwikkeling grote gemeenschappelijke trekken vertoont. Het Europese landschapsverdrag en de definities in andere beleidsdocumenten vormen het kader. Aanvullende bronnen voor het landschapsonderzoek hebben vooral betrekking op België en Vlaanderen. Een index en woordenlijst sluiten het boek af. Marc Antrop is gewoon hoogleraar aan de Universiteit Gent. Hij doceert er uiteenlopende cursussen met betrekking tot het landschap. Hij is ondervoorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. Hij is de geestelijke vader van het concept van de traditionele landschappen in Vlaanderen en lag aan de basis van de opmaak van de landschapsatlas. Hij geniet internationale bekendheid met zijn holistische en transdisciplinaire benadering van het landschap, meer bepaald wat betreft de recente landschapsveranderingen in Europa en de invoering en toepassing van de Europese landschapsconventie. 'Perspectieven op het landschap' is geen saai boek voor insiders geworden. Hoewel de materie niet echt gemakkelijk is, zijn de teksten toch heel vlot leesbaar. Het is tegelijk de gedroomde inleiding voor wie het landschap beter wil leren kennen en referentiewerk voor wie professioneel met het landschap bezig is.

Tentoonstellingen

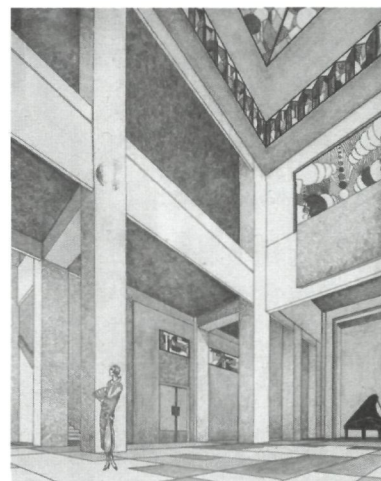
Marjan Buyle

WENEN-BRUSSEL. DE SECESSION-JAREN

Op het einde van de 19de eeuw is Brussel een belangrijk knooppunt van wetenschappelijke en artistieke uitwisseling. Het is in deze context dat Brussel nauwe banden heeft met Wenen, met het verlicht regime van Karel van Lorreinen en keizerin Maria-Theresia in het achterhoofd. De culturele en artistieke uitwisselingen zijn bijzonder intens en vruchtbaar tussen Brussel, Wenen, Parijs, Londen en Berlijn. In 1897 bezoekt de Oostenrijkse architect Otto Wagner, een van de stichters van de Weense *Secession*, Brussel en ontdekt er de Belgische art nouveau, en in het bijzonder de geometrische stijl van Paul Hankar die zelf beïnvloed was door de Japanse kunst. Fernand Khnopff inspireert Gustav Klimt met zijn symbolisme en de Belgische art nouveau, vooral deze van Paul Hankar inspireert de Weense Joseph Hoffmann, met het Palais Stoclet als meest aanwezige voorbeeld in de Belgische hoofdstad.

Sinds een dertigtal jaren komt de *Secession*-stijl in talrijke publicaties ter sprake. De Wiener Sezession is een artistieke groepering, opgericht door 19 Weense kunstenaars waaronder Joseph Hoffmann, Gustav Klimt en Koloman Moser. De *Secession* verzet zich tegen de bekrompenheid van de toenmalige artistieke scène in Wenen, maar is gevoelig voor de schitterende realisaties van het Oosten en de Slavische folkore. Ze willen geen onderscheid of geen hiërarchie meer maken tussen de schone kunsten en de toegepaste kunsten, hetgeen leidt tot een opvallende bloei van grafisch werk, voorwerpen, textiel en meubels.

Tijdens de kunstnijverheidstentoonstelling van 1902 in Turijn bezoekt Léon Sneyers, leerling van Hankar,

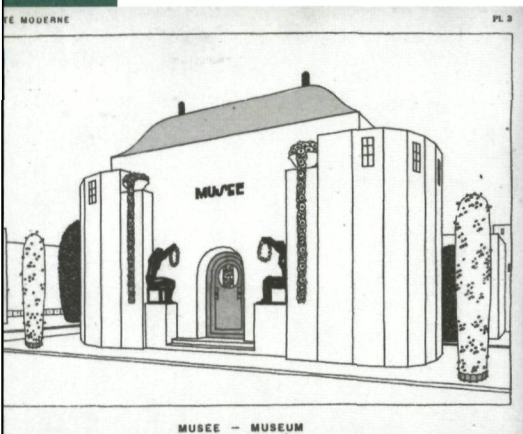
Maxime Brunfaut, ontwerp receptiehal voor vakantieverblijf, 1928, © AAM

de Weense afdeling. Voor deze jonge architect is dit geen gewone ontdekking, maar een ware revelatie, en besluit hij prompt om zich uitsluitend toe te leggen op de verspreiding van de *Secession*-stijl. Sneyers opent al vlug de winkel *L'intérieur* aan de Naamsestraat, en verkoopt er uit Wenen geïmporteerde voorwerpen, stoffen en meubelen. Zelf creëert hij decoratieve patronen, affiches en reclames geïnspireerd op de creaties van de *Secession*.

De bouw van het *Palais Stoclet* (1905-1911) aan de Tervurenlaan geeft een beslissende impuls aan Sneyers' bekeersijver. De villa is het werk van de Oostenrijkse architect Josef Hoffmann (1870-1956) en een opdracht van Adolphe Stoclet, een Belgische ingenieur die in Wenen verbleef tijdens de bouw van de spoorlijn Wenen-Aspen. Het huis werd gebouwd door de Wiener Werkstätte, het atelier van sierkunstenaars opgericht door Hoffmann en Koloman Moser, dat meubelen, decoratieve voorwerpen en smeedwerk vervaardigde in een geometrische en lineaire stijl. Gustav Klimt schilderde de muurschilderingen in de eetkamer.

Een jonge Franse architect, Robert Mallet-Stevens, neef van Adolphe Stoclet, werd sterk beïnvloed door dit huis en schrijft artikels in Belgische tijdschriften van die tijd (*Le Cottage*, *Tekné*). Later geeft Mallet-Stevens *Une Cité Moderne* uit, een collectie van ontwerpen die rechtstreeks

Robert Mallet Stevens, ontwerp voor museum, tekening uit het AAM-boek *Une cité moderne*, © SABAM

geïnspireerd zijn op het Stoclet huis. De tentoonstelling onderzoekt de doorslaggevende invloed van de Weense Kunst op de generatie van jonge Brusselse architecten aan het begin van de 20ste eeuw rondom de tegenwoordig onterecht vergeten Léon Sneyers, en ook andere architecten wier werk volledig of deels schatplichtig is aan deze revelatie: Henry Van de Velde, Paul Hamesse, Jean-Baptiste Dewin, Emile Van Averbek, Renaat Braem, Louis Herman De Koninck en zijn echtgenote, Fernand Khnopff, Edouard Pelseneer, Maxime Brunfaut, Raymond Moenaert, ...

De tentoonstelling loopt van 26 juni tot 23 december 2007 in het Museum voor Architectuur De Loge, Kluisstraat 86 in 1050 Brussel (bus 71 van het centraal station). Info: 02/642 24 62, info@aam.be, www.aam.be. Open van dinsdag tot zondag van 12u tot 18u, gesloten op maandag.

Buitenkrant

Marcel M. Celis

DE VLAAMSE MONUMENTENPRIJS 2007

De Vlaamse Monumentenprijs bekroont een persoon, een privé- of een openbare instelling, een project of een realisatie met belangrijke verdiensten in de monumentenzorg. Behalve naar de intrinsieke waarde van een monument gaat de aandacht daarbij ook naar de betekenis en de waarde van de hedendaagse omgang met onroerend erfgoed, de hefboomfunctie, sensibilisatie en betrokkenheid van de omgeving, het vernieuwende karakter, de inschakeling en interactie met andere processen en domeinen.

De Vlaamse regering kiest, na een voorselectie door de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van het Vlaamse Gewest, uit een lijst van genomineerden de laureaten voor de *Vlaamse Monumentenprijs* Antwerpen, Limburg, Oost-Vlaanderen, Vlaams-Brabant en West-Vlaanderen. De laureaten krijgen elk een bedrag van 2.500 euro. Vervolgens worden onder deze vijf laureaten een winnaar van de *Vlaamse Monumentenprijs* aangeduid. Deze wint een bedrag van 121.500 euro.

In haar vergadering van 10 mei 2007 werden door de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van het Vlaamse Gewest, op een totaal van 25 kandidaten, alvast volgende 16 realisaties genomineerd (in alfabetische rangorde):

PROVINCIE ANTWERPEN

- Herentals, Begijnhof, herwaarderingsplan
- Mortsels, Lindenlei 6, houten woning

PROVINCIE LIMBURG

- Groot-Gelmen, Klein-Gelmenstraat 1, dorpskerk *De Zwaan*

- Sint-Truiden, abdijsite, abdijtoren
- Sint-Truiden (Gelinden), mergel-groeven in het gehucht Overbroek

PROVINCIE OOST-VLAANDEREN

- Gent, Koninklijke Musea voor Schone kunsten
- Sint-Niklaas, kasteel Moeland, Egyptische zaal

PROVINCIE VLAAMS-BRABANT

- Aarschot, sluisje op de Laak
- Heverlee, abdij van 't park, tuinpaviljoenen
- Hoegaarden, Sint-Gorgoniuskerk, toren
- Leuven, Mechelsestraat 137, huis *De Warande*
- Oud-Heverlee, kapel O.L.V. van Steenbergen, interieur

PROVINCIE WEST-VLAANDEREN

- Alveringem/ Waregem (Beveren), Brouckmolen
- Damme (Vivenkapelle), neogotische site, broederklooster
- Koksijde, Koninklijke Baan 1, hotel *Normandie*
- Middelkerke, Henry Jasparlaan 173, villa *Les Zéphyrus*

De nominaties

HERENTALS

Begijnhof, herwaarderingsplan

Het huidige begijnhof van Herentals werd vanaf het einde van de 16de eeuw opgetrokken, en kende zijn bloeiperiode in de 17de en 18de eeuw. Vanaf de 19de eeuw werden er verschillende meisjesscholen op het hof opgericht, waarvoor diverse begijnwoningen sneuvelden. Ook toen het begijnhof in de 20ste eeuw een sociale woonfunctie kreeg werden nog authentieke begijnwoningen gesloopt om plaats te maken voor bejaardenbungalows. De kentering kwam er met de oprichting van de 'werkgroep begijnhof' in 2001, wat resulteerde in een beginselverklaring en een masterplan waarin het behoud van de overgebleven panden centraal stond.

Naar aanleiding van het vernieuwde onderhoudspremiebesluit werd vervolgens een herwaarderingsplan opge maakt voor het sinds 1979 beschermde stadsgezicht van het Herentalse Begijnhof. Dit werd op 26 maart 2007 als eerste herwaarderingsplan goedgekeurd door minister Van Mechelen. Het herwaarderingsplan gaat uit van de gehele site, met naast de bebouwing ook kenmerken als de waardevolle wegenis, grachten en groenzones. Daarnaast heeft het specifiek aandacht voor kleine erfgoedelementen zoals huisnummers, voetschrapers of dakkapellen. Hierbij wordt het behoud van de uniformiteit binnen zijn historische context vooropgesteld. Tenslotte besluit het plan met een gedetailleerde en weloverwogen lijst van de werken waarvoor een onderhoudspremie zal aangevraagd kunnen worden.

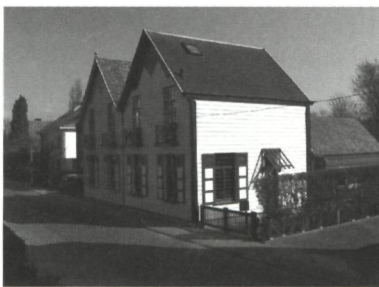
Aan dit eerste herwaarderingsplan met uitgebreid vooronderzoek werd intensief gewerkt, weloverwogen en in continu overleg met de dienst. Het heeft mede de concrete invulling en interpretatie van de nieuwe besluittekst bepaald en kan een voorbeeldfunctie vervullen voor toekomstig op te stellen herwaarderingsplannen. Daarenboven beoogt het een specifieke herwaardering van de soms kleine, maar beeldbepalende erfgoedelementen en -kenmerken op het Herentalse Begijnhof.

MORTSEL

Lindenlei 6, houten woning

Het hoofdgebouw van deze woning bestaat uit een kubusvormige houten constructie met zadeldak, daterend uit 1884. Mede door de kwaliteit van de aangewende *pitch pine* verkeert het nog steeds in een uitzonderlijk goede staat. Door zijn eenvoud en krachtige verhoudingen straalt de woning rust uit tussen zijn hedendaagse burens. Omwille van veranderende behoeften en nood aan extra leefruimte werd in 2006 gestart met de aanbouw van een tuinkamer.

Met de uitbreiding wordt de authenticiteit van het oorspronkelijke huis geaccentueerd. Het nieuwe volume vormt een variatie op het basisvolume, maar door toepassing van een kleurenpalet dat als het ware een cliché is van dat van het basisvolume, ontstaat een wisselwerking tussen oud en nieuw, kleur en contrast. Binnenin vloeien de volumes in elkaar over. Doordat het zadeldak van de

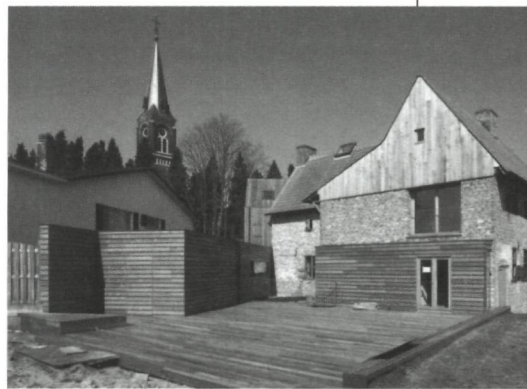

tuinkamer aan de noordzijde over het bestaande keukengedeelte vertrekt, lijkt het oude gedeelte in de tuinkamer binnen te dringen, waardoor een onvermoede harmonieuze woon-eenheid verwezenlijkt wordt. De woning is op dit ogenblik volledig aangepast aan de functionele noden van een groot gezin, waarbij het oorspronkelijke karakter en uitstraling volledig bewaard bleven.

GROOT-GELMEN

Klein-Gelmenstraat 1, dorpsherberg *De Zwaan*

Dorpsherberg *De Zwaan*, gebouwd rond 1656, is de oudste dorpsherberg van de provincie Limburg. De herberg was oorspronkelijk een deel van een grote vierkantshoeve, waar eveneens een dorpsbrouwerij was ondergebracht en waar op het dorpsplein recht werd gesproken. De hoeve is door erfenis in delen verkocht. Hierdoor ging in de loop der jaren driekwart van de oorspronkelijke vierkantshoeve verloren en werd de vrijkomen grond verkaveld en bebouwd. Achter de hoeve-herberg bevindt zich nog een oorspronkelijke Haspengouwse hoogstamboomgaard.

Het gebouw was zeer sterk onderkomen door jaren leegstand en haast bouwvallig.

De inzet van de eigenaar om het gebouw aan te kopen, voor bescherming voor te dragen, in stand te houden, uiteindelijk in verschillende fasen te restaureren en de context te herstellen, was meer dan voorbeeldig. Het hele concept is een combinatie van conservatie, restauratie en nieuwbouw. Het gebouw heeft zijn oorspron-

kelijke bestemming van herberg en logementhuis herwonnen en zal een belangrijke toeristische schakel vormen in Haspengouw en in het fietsroutenetwerk.

De aanvullende houten nieuwbouw vervult een belangrijke contextuele functie en schermst het gebouw af ten aanzien van een indringende buur. Tevens wordt opnieuw een link gelegd met de achterliggende boomgaard, de kerk op de heuvel en het dorpsplein.

SINT-TRUIDEN

abdijsite, abdijtoren

De bouwkundige restauratie en ontsluiting van de abdijtoren vormt een voorlopig eindpunt in de valorisatie van de abdijsite die in 1975 zwaar door brand werd getroffen en waarbij de hele kerk, op de toren na, afbrandde. De daaraan voorafgaande fasen betroffen de restauratie van de barokpoorten, de realisatie van de Academiezaal, de ontsluiting van de kerkruïne en de restauratie van de abdijsite. Het betreft een mooi voorbeeld van conservatie, actualisatie en ontsluiting van een torenruïne. De romp blijft materieel wat ze is maar de toren wordt ontsloten voor de bezoeker door de realisatie van een beklimmingstraject in verschillende etappes. Zo ontdekt de bezoeker het monument én de omgeving. Hij ontdekt de materialiteit, de bouwkundige opbouw, de ruimte binnen en buiten van het monument.

De ingrepen zijn enkel gebeurd in functie van noodzakelijkheid op technisch vlak, omwille van de historische relevantie, omwille van de afleesbaar-

heid. Deze aanvullingen zijn eigentijds vormgegeven en toegevoegd.

De vooropgestelde thema's zijn in dit concept gerealiseerd:

- conservatie van de ruïne en toevoeging van een nieuwe eigentijdse betekenislaag;
- uitzonderlijke betrokkenheid van de bevolking vóór en tijdens het planings- en restauratieproces;
- aangepast hergebruik: fysiek en inhoudelijk ontsluiten.

SINT-TRUIDEN (Gelinden) mergelmooie in het gehucht Overbroek

Het Overbroek strekt zich uit in de bovenloop van de Herk, ter plaatse Molenbeek genaamd, bij de gemeentegrens tussen Sint-Truiden (Gelinden) en Heers (Klein Gelmen).

De steile, ongeveer 40 meter hoge, westelijk georiënteerde, flank van de asymmetrische Herkvallei is deels begroeid met een eiken-haagbeukenbos en deels met kalkgraslanden. In het zuidelijk deel van de flank komen ontsluitingen voor van de mergels van Gelinden.

De mergelmooie werd wereldberoemd door de beschrijving, meer dan een eeuw geleden, van uitzonderlijk goed bewaarde fossiele flora van landplanten. Ze genieten wereldfaam omdat ze een belangrijke biologische schakel

vertegenwoordigen tussen de flora uit het Krijttijdperk en deze uit het oudste Tertiair.

De zachte, naar het oosten georiënteerde, helling bevat moerasvegetaties aansluitend bij de Herk en hoogstamboomgaarden afgewisseld met populieraanplantingen op de drogere gronden. De van het zuiden naar het noorden stromende Herk is bepalend voor de ruimtelijke structuur van het landschap.

Een bewegwijzerd wandelpad en infoborden leiden de bezoeker doorheen het gebied.

De beschermde oppervlakte betreft ongeveer 40 ha.

Het opnieuw vrijstellen en in stand houden van de mergelwand betekent een herwaardering en terug op het terrein herkenbaar maken van de natuurwetenschappelijke (geomorfologische, paleobotanische), historische en esthetische waarden ervan.

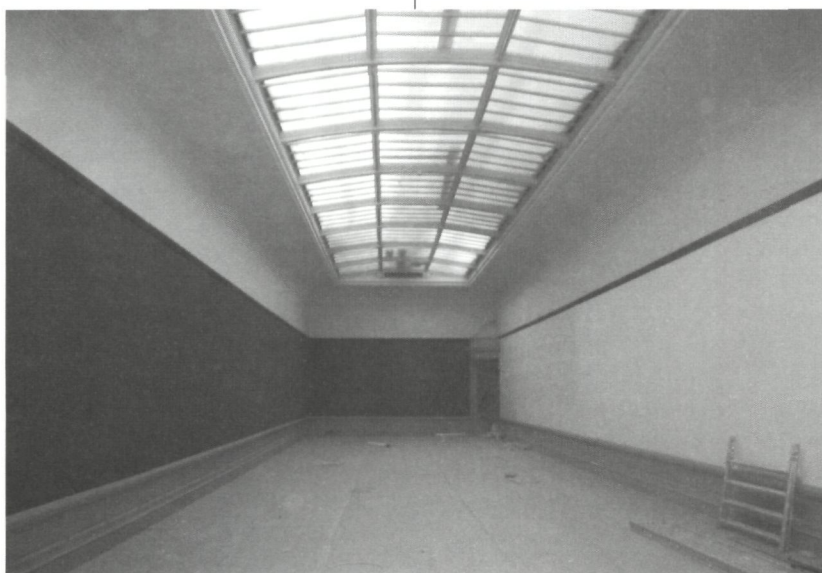
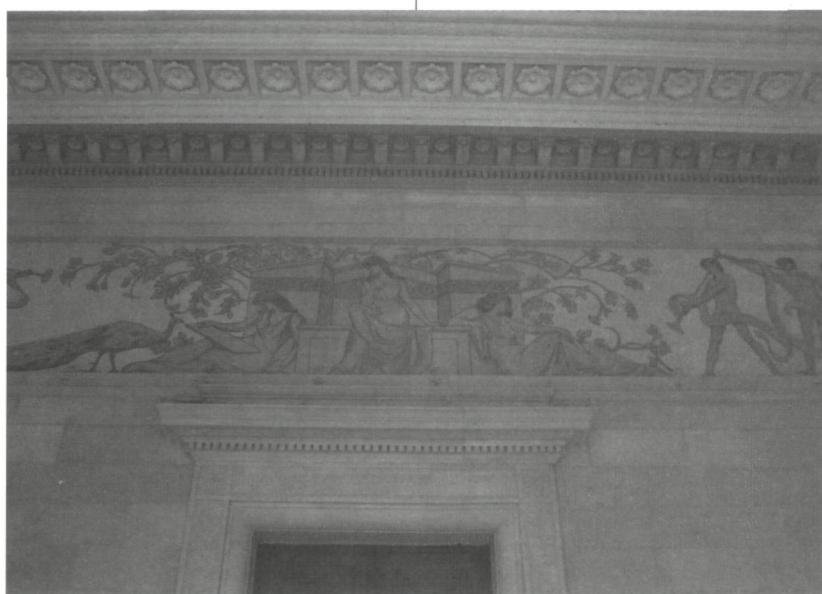
GENT

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten

Het museum voor Schone Kunsten werd in 1902 gebouwd naar een ontwerp van stadsarchitect Charles-Jules Van Rysselberghe (1850-1920) en is één van de markantste voorbeelden van museumarchitectuur in België.

De gevels zijn versierd met allegorische reliëfs naar ontwerp van Louis van Biesbroeck (1839-1919) en met een 300 meter lange fries naar ontwerp van Jean Delvin (1853-1922). Voor de wereldtentoonstelling van 1913 werd het museum uitgebreid door Charles Van Rysselberghe. In 1949 werd het door oorlogsschade geteisterde museum hersteld onder leiding van stadsarchitect Trefois.

De afgelopen geschiktmakingswerken bieden een oplossing aan diverse problemen waar het museum mee kampte zoals plaatstekort, stabiliteit, toegankelijkheid, brand- en diefstal-beveiliging, klimatisatie, lichtinval, technische infrastructuur, de verouderde staat van de gevels en het interieur.

Ten einde de risico's voor de collectie te beperken, de duur van de werken te verkorten en de kostprijs te drukken werd geopteerd voor een globale aanpak, gespreid over drie jaar.

De museumwerking en een groot gedeelte van de collectie zijn gedurende de werken ondergebracht geweest in de nabijgelegen Leopoldskazerne, waar een bescheiden programmatie werd voorzien.

Op restauratief vlak werd in eerste instantie de zinken bedaking volledig vernieuwd en werden de glazen daklichten gerenoveerd. De buitengevels werden op zachte wijze gerestaureerd en de gevelfries licht gereinigd, bijgeprofileerd en bijgepatineerd. De oorspronkelijke 'droge gracht' rondom de hemicicli van de uitbreiding werd in ere hersteld. De open binnenruimten tussen de eerste aanleg en de uitbreidingen werden met glas overdekt, waardoor ze bij de museumwerking kunnen betrokken worden.

De tussenvloeren vertoonden zware stabiliteitsproblemen en werden volledig vernieuwd. In de twee hemicicli, waar door deze stabiliteitproblematiek de granitobevloering was beschadigd, werd deze volledig naar model gereconstrueerd. Achter de volledig herestelde lambrisering werden technische leidingen ingewerkt.

SINT-NIKLAAS

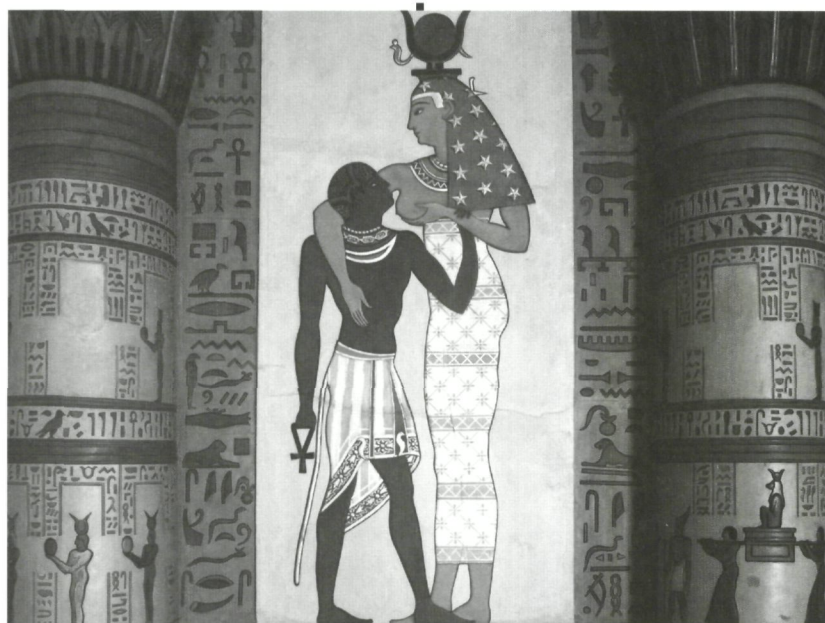
kasteel Moeland, Egyptische zaal

Het kasteel Moeland werd gebouwd in 1776-1778, maar het huidige uitzicht kreeg het kasteel in de periode 1866-1877 door toedoen van het echtpaar Amedée de Schoutheete de Tervarent - Emma de Munck. Ridder Amedée de Schoutheete de Tervarent was onder meer actief in de *Académie Royale d'archéologie de Belgique* en kende de Egyptoloog Louis Delgeur. De realisatie van de eetzaal met een Egyptische vormtaal in het kasteel Moeland is te verklaren door de algemene interesse voor de Egyptische cultuur, en tevens door de voorliefde van de eigenaar voor deze cultuur.

De ruime eetkamer is achthoekig en heeft een vlak plafond. De muren zijn voorzien van halfronde pilasters bekroond met lotus-, palm- of papyruskapitelen, gemaakt naar model van de zuilen uit de hypostyle zaal van de Isistempel van Philae, en deze uit de tempel van Esna. Zowel de wanden als het plafond zijn voorzien van taferelen gebaseerd op illustraties uit de bekende reeks van Charles Louis Fleury Panckoucke *Description de l'Egypte*, uitgegeven vanaf 1821 in 26 volumes, en de kleurrijke steendrukken van de Franse Egyptoloog Prisse d'Avennes die in afleveringen verschenen vanaf 1858 tot 1877. Het halfverheven stucwerk werd uitgevoerd door het atelier van Auguste Bonnefoy en de beschildering door de Sint-Niklazenaar Arnold de Castro.

Het plafond is een getrouwe kopie van de dierenriem van de oostelijke Osiriskapel op het dak van de Hathortempel van Denderah, thans ondergebracht in het Louvre, en ook voorkomend in de *Description de l'Egypte*. Centraal zien we de twaalf tekens van de dierenriem, de vijf planeten Mercurius, Venus, Mars, Jupiter en Saturnus, de maan, Sirius, Orion en drie door de Egyptenaren gekende sterrenbeelden Draco, Grote Beer en Kleine Beer. De muren zijn voorzien van een lambrisering met een alternatie van open en gesloten bloemen.

De grote centrale panelen zijn afgeboord met hiërogliefen en bevatten

als taferelen: de overwinning van de volkeren, Amon-Ra, de strijdende Ramses II, Godin Isis die de borst geeft aan Horus, de farao brengt een offer aan Khnoem, de farao brengt een offer aan Tifnet en Chu, godin Isis, Osiris, het zinnebeeld Maat. De sobere schouw heeft een roodmarmeren schouwmantel naar model van een tempelpoort, met onder meer op de schouwwangen de godin Noet. De gipsen onderdelen zijn in het atelier vervaardigd en hier op de bakstenen muren gemonteerd door middel van gips/kalk proppen, of op de zuilen en koeflijst op houten latwerk. De constructieve onderdelen en architecturale ornamenten zijn door middel van krammen vastgemaakt. De overwegend gipsen lambrisering is op houten balken en panelen bevestigd. De picturale laag omvat een grondlaag op de gipsplaten, een ivoorkeurige olievlager die tevens de achtergrond vormt van de grote taferelen en de polychrome afwerking uitgevoerd in een schrale en magere olieverf die het aspect heeft van een secco-schildering.

Aanleiding tot de restauratie vormde de barstvorming bij het plafond, de architecturale en de decoratieve onderdelen. Deze barsten waren - met uitzondering van deze bij de grote taferelen - eigenlijk de aflijning van de geassembleerde stukken. Andere waren het gevolg van de spannings-

verhouding tussen de drager en de baksteenmuur. Bij de barsten werden ook vochtvlekken waargenomen te wijten aan ondermeer opstijgend vocht. Afgevallen delen stucwerk werden in het verleden vervangen door een vlakke schildering op houten panelen met een repetitieve schildering. Ook het aanbrengen van de verwarmingsinstallatie en de elektriciteitsleidingen veroorzaakten veel schade, en de cementtegelvloer vertoonde verzakkingen.

De polychrome beschildering van de kamer was nog grotendeels origineel doch sterk vervuild. Een aantal onderdelen waren overschilderd zoals de achtergrond van vier taferelen, de haard, de kleding van Amon en de plint.

Na demontage van de plankenvloer van de verdieping werd de hechting van het plafond gecontroleerd. Slechts plaatselijk moesten kalkbaarden hersteld worden en fixaties werden van onderuit uitgevoerd. Een verzakking van het houten lintel boven het centrale raam werd vastgesteld tijdens de werken. Deze verzakking werd veroorzaakt door vocht en zwamaantasting. Voor de behandeling en herstel van de verzakking was de demontage van een gedeelte van de koeflijst noodzakelijk. Grote niveauverschillen tussen de verschillende gipsplaten in het paneel Offer aan Tifnet en Chu maakte even-

eens een demontage en terugplaatsing van dit tafereel noodzakelijk. Ook de volledige lambrisering en de basementen van de zuilen werden gedemonteerd, om onder meer deze panelen beter te kunnen bevestigen, de beschadigingen te herstellen, een preventieve behandeling uit te voeren tegen zwam en houtborende insecten van de houten draagconstructie en latwerk, en om de vloerverwarming te kunnen aanbrengen.

Buiten deze demontages en herstellingen van beschadigingen en storende invullingen werd de bestaande toestand zo goed als mogelijk behouden. Dit betekent dat de vervangende houten panelen met vlakke beschildering bij de lambrisering, en bestaande kleurstelling werden behouden. De beschildering werd gereinigd, gerepareerd en voorzien van een afweringslaag. Wel werden de overschilderingen van de achtergrond van de voornoemde grote taferelen verwijderd.

AARSCHOT sluis op de Laak

In Aarschot bestond aan de rechteroever van de Demer een heel stelsel van laken. Een *laak* is een grote beek die overtollig water wegvoert van een rivier. De Grote Laakbeek, ook Meets-hovense Laak genoemd, voerde water

af van de Demer naar de Dijle, in Werchter. Toen Aarschot in de 16de eeuw verdedigingswerken aanlegde met grachten en omwallingen, werden de laken opgenomen in dit systeem van vesten. Om het waterpeil in de defensieve grachten te regelen, werden enkele sluisgebouwen opgericht, *spuyen* genaamd.

Dit 16de-eeuws sluisje is het restant van de *spuyne aant schaluyn*, 100 m westelijk van de *schaluyn poort*. Het regelde de waterstand van zowel het oostwaartse deel van de Laak als dat van de (gedempte) vest die het traject van de huidige Elisabethlaan volgde. Het bestond uit *twee stercke stevyne spyen, elck acht voeten wijd*. Op oude kaarten is het sluisje getekend, onder een bakstenen gebouw met pannen zadeldak.

In het begin van de 20ste eeuw was het oostelijk deel van de Laak, tussen het sluisje en het Schaluyn in gebruik als zwemkom; toen was het gebouw dat over de Laakbeek was gebouwd al verdwenen.

Het bouwwerk werd als monument beschermd op 19 februari 2000.

De kanaalwanden en het schottenmechanisme werden in 2005-2006 gerestaureerd.

Het project bestond uit het herstellen van het metselwerk van de kanaalwanden en het schottenmechanisme, het plaatsen van een brug voor voet-

gangers en fietsers, en de realisatie van een metalen overkapping ter bescherming van het schottenmechanisme en de bedieningsbrug.

HEVERLEE Abdij van 't Park, tuinpaviljoenen

De Abdij van Park werd in 1129 ten zuiden van Leuven opgericht door Godfried met de Baard, die hiervoor zijn hertogelijk jachtpark afstond. Van bij de oprichting waren het de Norbertijnen of Premonstratenzers die er zich vestigden, er de verschillende gebouwen optrokken en de gronden cultiveerden en inrichtten. Vandaag is de site één van de meest integraal bewaarde abdijsites, zeker voor België maar ook ver daarbuiten.

Midden in de conventtuin, een beetje verborgen gelegen aan de zuidkant van het klooster, staan twee mooie kleine paviljoentjes. Het ene zou een tuinkapel geweest zijn, maar erg duidelijk zijn de gegevens hierover niet. Het is erg rustiek uitgevoerd, eind 18de-eeuws en hooglijk romantisch. Het andere lijkt weggeplukt uit een 18de-eeuwse pastorale en heet het paviljoentje van de prior te zijn. Het werd uitgevoerd in Rococostijl, is gedateerd in 1750 en werd bekroond met een mansardedak. De voorgevel werd geleed met gepleisterde pilasters en kapitelen, het interieur werd bekroond met een licht in reliëf uitgewerkt stucplafond.

De beide paviljoentjes werden opgenomen in het totaalconcept van de herwaardering van de conventtuin.

Dit gewoon aanwezig zijn in het beeld van de conventtuin, als prieeltje, paviljoentje zonder meer, is hun belangrijkste functie.

Voor het eenvoudige tuinpaviljoentje werd verder aan een bestemming als eigenlijk 'tuinhuisje' gedacht: het kan dienstdoen voor de berging van tuinmateriaal en planten of bloembollen tijdens de winter.

Het paviljoentje van de prior kan openstaan voor de bezoekers en onderdak bieden aan kleine tentoonstellingen over oude fruitrassen, zwaluwen, vleermuizen, bijen en imkerij. Beide gebouwtjes konden aldus hun originele functie behouden. Dit maakte het restaureren een stuk eenvoudiger naar bestemming toe. De enkele ingrepen die wenselijk waren betroffen een minimum aan elektriciteitsvoorzieningen, verlichting, verwarming en wateraanvoer.

De belangrijkste keuzes die gemaakt moesten worden, betroffen de verschillende historische lagen die teruggevonden werden. Zorg voor detailering, vakmanschap, juist materiaalgebruik, kleurkeuzen, kon bij de restauratie van deze mooie kleinoden, juweeltjes, de volle aandacht krijgen.

HOEGAARDEN

toren van de Sint-Gorgoniuskerk

Het betreft een fraai homogeen gebouw, gelegen op een heuvel die het landschap beheerst, opgetrokken

in 1744 door de Leuvense architect J.A. Hustin, met een hoge toren van arduin bekroond met een uivormige leien torenspits.

De restauratiewerken betroffen:

- het herstellen van de cohesie tussen buiten- en binnenmuur door middel van injectie van een mortel op basis van kalk en tras, en verankering met RVS staven;
- een zachte gevelreiniging met verzadigde stoom en herstelling met maximaal behoud van het oorspronkelijke materiaal, evenals het herstel van de torenspits met oorspronkelijke materialen.

Het werd een geslaagde en vooral zachte gevelrestauratie met gebruik van hedendaagse technieken voor de consolidatie.

OUD-HEVERLEE

kapel O.L.V. van Steenberg, interieur

De kapel O.L. Vrouw van Steenberg ligt aan de rand van het Meerdaalwoud en dateert waarschijnlijk, te oordelen naar het jaartal 1715 onder het doksaal, uit het begin van de 18de eeuw. Het is een éénbeukige kapel van drie traveeën verstevigd door hoge steunberen en uitlopend op een blinde semi-zeshoekige apsis. De kapel heeft een fraai interieur met ondermeer een portiekaltaar en bijzondere zijaltaren uit de 18de eeuw.

De realisatie betrof een totale interieurrestauratie op basis van grondig materiaal-technisch en iconografisch vooronderzoek. Verschillende restauratiedisciplines -polychromie van het altaar, stucwerk, beelden, glasramen, meubilair, schilderijen- kwamen hierbij aan bod, en werden uitgevoerd door verschillende restauratiespecialisten.

De kapel wordt beheerd door Erfgoed Vlaanderen vzw en is altijd toegankelijk.

LEUVEN

Mechelsestraat 137, huis De Warande

Het project bestond uit de restauratie en het op een sobere wijze opnieuw bewoonbaar maken van De Warande, een huis waarvan de oudste archivalische sporen, een verkoopsakte in het Leuvense Schepenboek, teruggaan tot 1421. Het historisch vooronderzoek bracht de meeste vroegere eigenaars van het huis aan het licht en interessante details over de bewoning van het huis, over de bouwkundige evolutie van het stadspand en over de relatie met omliggende panden. In 1664 kreeg het huis een stenen gevel en werd het uitgebreid. Tot in de 19de eeuw werd er in een - na de Eerste Wereldoorlog verdwenen - achterhuis gebouwen en diende de gelijkvloerse verdieping aan de voorkant tot herberg en drankwinkel. In de tweede helft van de 19de eeuw werd het een winkel van ijzerwaren. Na de Tweede

Wereldoorlog verviel het pand tot een ruïne.

Door de zorgen van de vorige eigenaar bleef het behouden. De huidige eigenaars startten de restauratie van het beschermde pand in de periode 2003-2006 om het huis als hun vaste woning in te richten.

ALVERINGEM/ WARZEGEM (Beveren)

Lindestraat 13, Brouckmolen

De vroegste vermelding van een houten staakmolen dateert van 1350. Ridder Michel Belle, telg van een leperse patriciërs-familie, en zijn vrouw Elisabeth schonken toen aan de abdij Onze Lieve Vrouw ter Nieuwe Plant van Roesbrugge een rente van 24 schellingen, bezet op een stuk grond naast de mote of wal van de *Brouckmolen*. In 1370 behoorde de molen toe aan de ouders van Elisabeth van Belle, die de pacht ervan aan de abdij schonken. In 1528, onder abdis Cornelia Vastenavont, werd de molen door Adrienne de Bockstel, weduwe van messire Jean van Hoorne en haar zoon Philippe van Hoorne voor 125 ponden groten en vrijstelling van rechten verkocht aan de abdij. Op 15 december 1558 staken troepen van de hertog van Guise de molen in brand bij de inname van Duinkerken. Kort na de heropricting zorgden de godsdiensttroebelen voor een ware chaos. Na herhaalde plunderingen werd het verlaten klooster op 18 september 1579 door de Malcontenten

met de grond gelijk gemaakt. De Brouckmolen zelf bleef gespaard. Op 26 februari 1644 waaide de molen om in een hevige storm. De wederopbouw kostte de abdij 895 gulden. Gedurende een aantal jaren werd de molen verhuurd. In 1759 zou een zekere Decandt de molen afgebroken en op dezelfde plaats herbouwd hebben. Met de komst van de Franse revolutionairen werd de molen onteigend, samen met hoeve en grond, en in 1797 als zwart goed verkocht. Meerdere eigenaars volgden tussen 1834 en 1855. Op 12 juni 1862 werd de molen uiteindelijk door een zware storm van zijn teerlingen geworpen. Eigenaar-molenaar Seraphin George liet de molen op de wal van de vorige molen herbouwen als een stenen grondzeiler. De rode bakstenen werden per boot langs de IJzer aangevoerd en gelost op de Molenkaai, op een 200 meter afstand van de molen. Balken van de houten voorganger werden opnieuw gebruikt. De sterk conische kuip is voorzien van rondboogvensters en dito ingangen, en een gebroken kap met rechte voorwand. Seraphin George baatte zijn nieuwe molen uit tot aan zijn dood in 1890. Zijn weduwe en kinderen verkochten de molen in juli 1899 aan de gebroeders Henri en Alfons Dufloo. De nieuwe eigenaar diende meteen een aanvraag in voor de plaatsing van een stoommachine, die op 2 november

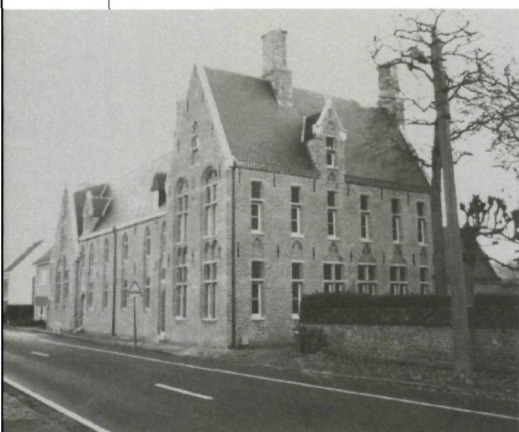
1899 werd toegestaan. Henri Dufloo overleed in 1916, maar zijn broer en weduwe zetten het werk verder. Op 14 april 1944 werd de molen wettelijk beschermd als monument. De jongste restauratiewerken vanaf 2005 gebeurden in zes loten. Ze betroffen de restauratie van de romp en molentechnische werken: vervanging van de spruiten, de twee korte schoren, de voorbalk van de molenkap en een nieuwe gang kammen in het vangwiel. Omdat de molen geen zeilen had, werden er vier nieuwe voorzien. Rondom de molen werd een kruipad aangelegd. Hierbij werden ook de kruipalen vernieuwd, aangezien er vele weggerot of afgebroken waren. Binnen de molen werden de planken zoldervloeren waar nodig vervangen. Beneden werd een nieuwe, stenen vloer gelegd en de kuip werd grondig geschilderd. Op de benedenverdieping werden ook de raampjes vernieuwd. Samenvattend komen twee facetten komen hier aan bod:

- de restauratie van de molen en het terugplaatsen van een horizontale monocylinder dieselmotor in het oude molenkot;
- de heraanleg van het molenerf, waardoor de toegankelijkheid voor personen en materialen wordt vergemakkelijkt en het geheel een beter gestructureerd visueel karakter verkrijgt.

Vermeldenswaard is hier het projectmatige karakter, waarbij de verschillende stappen elkaar vrij vlot hebben opgevolgd. Voor de toekomst wordt nog het heroprichten van een oude schuur gepland.

DAMME (Vivenkapelle) neogotische site, het Broeder- klooster

Het zogenaamde broederklooster is een onderdeel van het neogotisch complex van Vivenkapelle, bestaande uit een kerk, een pastorie en een zuster- en broederklooster, gerealiseerd in de periode 1860-1870 naar de plannen van Jean-Baptiste de Béthune met medewerking van Fl. Van de Poele. De gebouwen vormen een samenhangend geheel, geïnspireerd op de 14de-eeuwse kerkelijke bouwkunst en op de Brugse burgerlijke architectuur uit het begin van de 16de eeuw. Het concept verwijst naar Engelse voorbeelden en geldt als één der hoogtepunten van neogotiek. De restauratie van het broederklooster vormt het sluitstuk van een totaal-aanpak van de site. De kerk blijft in gebruik als parochiekerk, de pastorie is bewoond, in het zusterklooster is een bloeiend lager schooltje gevestigd en het broederklooster wordt na restauratie en actualisatie van de infrastructuur, gebruikt als gemeenschapshuis voor de parochie.

Door quasi leegstand kende het gebouw een jarenlange verwaarlozing en had het veel schade opgelopen. Door een gepaste herbestemming werd het gered en getuigt het van een

actuele manier van omgaan met erfgoed. Deze werken vormen het (voorlopig) sluitstuk van de restauratie van de ganse neogotische site.

KOKSIJDE

Koninklijke Baan 1, hotel *Normandie*

Het het hotel-restaurant in 'bootstijl' *De Normandie* is één van de meest opmerkelijke en gekendste gebouwen langs de Belgische Kust en een heel duidelijk voorbeeld van deze bouwstijl. Dit staaltje van 'scheepsarchitectuur' dateert van 1936 en is het werk van de Oostduinkerke gebroeders architecten Laurent en Willy Bruggeman, in toenmalige architectuurtijdschriften geprezen modernisten. In deze toepassingen van 'imitatieve' architectuur werd gebruik gemaakt van toen gangbare stijlvormen als kubistische opbouw - witte gecementeerde constructie onder plat dak boven de gepikte scheepsromp-, typerende buisleuning, ronde oculi, enz. Door leegstand kende het gebouw een jarenlange verwaarlozing en had het veel schade opgelopen: het had flink binnengeregend, en er was verschillende malen ingebroken waarbij schade werd aangebracht. Door de zichtbepalende ligging van het gebouw was deze verwaarlozing een doorn in het oog. Gelet op de graad van verval van het gebouw is het technisch

aspect van de restauratie vermeldenswaardig. De grootste problemen bij de *Normandie* waren van technische aard. Structureel was het absoluut niet in orde: dragende muren die steens of zelfs halfsteens waren gebouwd, los op de houten roosteringen e.d. In de eerste plaats dienden er een aantal ingrepen te gebeuren om een stabiele en gezonde constructie te bekomen.

Daarnaast waren er een aantal moeilijkheden betreffende de bakstenen romp met heel wat schade aan het metselwerk, de specifieke afwerkings-techniek van de bepleisterde bovenbouw, onlogische of bouwfysisch minder goede oplossingen in aansluitingen van daken, muren, leuning, e.a., waardoor er zich problemen stelden van regenwaterindringing. De uitdaging lag in het zoeken naar oplossingen zonder dat de eigenheid en de karakteristieken van het gebouw werden geschaad naar stijl, vormgeving, materiaal- en kleurgebruik.

Daarbij kwam de uitdaging in dit project in het verzoenen van enerzijds het behoud van zijn typische kenmerken en anderzijds de wensen van de opdrachtgever en eisen van de nieuwe bestemming. Aangezien dit door zijn nieuwe functie voor publiek toegankelijk is, stelden zich hier ook eisen naar arbeidsreglementering, brandveiligheid en toegankelijkheid voor minder validen.

De realisatie getuigt van actuele omgang met onroerend erfgoed door een gepaste hedendaagse vertaling van de oorspronkelijke functie (restaurant). Het openbaar karakter en de aard van het gebruik zal ook ontegensprekelijk bijdragen tot sensibilisering, educatie en verruiming van het plaatselijk draagvlak rond onroerend erfgoed, niet in het minst door de zeer zichtbare ligging aan de verkeersdrukte Koninklijke Baan en aan de kust met een groot toeristisch potentieel.

MIDDELKERKE

Henri Jasparlaan 173, *Les Zéphirs*

Villa *Les Zéphirs* is een vakantie-woning uit 1922-1923 gebouwd door de Gentse doktersfamilie Muyshondt naar plannen van architect Oscar Van de Voorde. Niettegenstaande de villa een bewogen geschiedenis achter de rug heeft, zijn nog heel wat belangrijke architecturale en kunsthistorische elementen bewaard. De art nouveau-aankleding van de eetkamer en het fumoir – met lambrisering, buffetkasten en schoorsteenmantel – is één van de vroegst gekende werken van Henry van de Velde. Waardevol zijn verder ook de kleurrijke glasramen, de badkamer met verzonken bad in terras en de kelderkeuken met schotel-lift.

Villa *Les Zéphirs* is een restant én een getuige van het elitaire toerisme van de eerste decennia van de vorige eeuw. Daarom opteerde de gemeente Middelkerke er in 2001 voor om dit pand aan te kopen en te integreren in *Kusthistories*, een project over de geschiedenis van het toerisme aan de Belgische kust. Villa *Les Zéphirs* werd volledig gerestaureerd en kreeg een nieuwe functie als toeristische infobalie van Westende-Bad en als eerste luik van een museum over het kusttoerisme. De bezoekers kunnen er ontdekken hoe een rijke familie en haar bedienden er tijdens het interbellum hun vakantie doorbrachten. Ook de geschiedenis van Westende-Bad komt uitgebreid aan bod.

Bij de restauratie is van meet af aan gepoogd om multidisciplinair te werken en, naast de bouwtechnische kant van de conservatie/restauratie, ook het immateriële en roerende erfgoed te integreren. De dienst Erfgoed en Museum en de Archiefdienst van de gemeente Middelkerke stonden in nauw contact met de verantwoordelijken en consulenten van het Agentschap RO Vlaanderen – Onroerend Erfgoed (Brugge). Die samenwerking resulteerde ontegensprekelijk in een meerwaarde voor het project.

De bijzonder kwalitatieve conservatie/restauratie van het Henry van de Velde-ensemble is in dit verband tekennend.

Waardevol in deze integrale aanpak, en heel bruikbaar bij de interieurrestauratie, was het diepte-interview dat journaliste Diane De Keyzer in 2002 afnam van twee dochters van het gezin Muyshondt. Vooral de levendige beschrijving en de anekdotes van Henriette Muyshondt (1912) gaven het gebouw een extra dimensie.

Naast een aantal restauratieve ingrepen werd, mede op basis van de resultaten van het vraaggesprek, ook de aankleding van de villa gedeeltelijk gereconstrueerd. Behangpapier, lichtarmaturen en meubilering werden gekozen op basis van de indicaties in het interview. Tot slot kreeg, in een

aantal museale ruimtes, ook het roerende toeristische erfgoed een plaats. Deze voorwerpen illustreren op een toegankelijke wijze wat vakantie aan zee in die tijd betekende.

Door de enorme druk van de toeristische industrie zijn er aan de Belgische kust heel wat architecturaal waardevolle gebouwen gesloopt. De bescherming en restauratie van Villa *Les Zéphirs* heeft ervoor gezorgd dat een belangrijke materiële getuige van het elitaire kusttoerisme van de jaren 20 en 30 van de vorige eeuw is veilig gesteld en nu voor iedereen toegankelijk is.

Villa *Les Zéphirs* draagt bij tot het creëren van meer draagvlak voor erfgoed, in al zijn facetten, niet alleen bij inwoners van Westende en Middelkerke, maar evenzeer bij de vele duizenden die de villa ondertussen hebben bezocht en de honderdduizenden die jaarlijks, via de Kustram, aan *Les Zéphirs* voorbijrijden.

Marjan Buyle

RESTAURATIE EN HEROPENING MUSEUM VOOR SCHONE KUNSTEN GENT

Einde mei heropende het Museum voor Schone Kunsten van Gent na vier jaar renovatie zijn deuren. Het honderdjarige gebouw in het Citadelpark was dringend aan herstel toe en het museum was niet uitgerust met de nodige technische installaties voor veiligheid, licht- en klimaatbeheersing. Alle noodzakelijke aanpassingen werden op initiatief van het Gentse stadsbestuur in één grote renovatiecampagne gebundeld, met de steun van de Vlaamse Gemeenschap en de provincie Oost-Vlaanderen. Het Gentse museum, een creatie van architect Charles Van Rysselberghe, broer van de schilder Theo, wordt internationaal geroemd als voorbeeld van museumarchitectuur. De bezoeker zal dit museum bij de heropening kunnen herontdekken in al zijn luister, want zowel de binnenkant als de gevels van het gebouw werden grondig gereinigd en gerestaureerd. Bovendien werden alle zalen heringericht. Tot de nieuwigheden behoren een permanent prentenkabinet, nieuwe overdekte patio's, een bibliotheek, een brasserie en een auditorium. Alle zalen en dienstlokalen zijn voortaan gemakkelijk bereikbaar via trappen en liften.

De collectie

Voor het eerst sinds de jaren 1950 zullen alle veertig zalen van het museum gevuld worden met de verzameling. Daarvoor werd een nieuwe presentatie uitgewerkt en met het oog op de heropening werden talrijke werken, inclusief de originele lijsten, gerestaureerd. Een gespecialiseerd atelier in Maastricht heeft gedurende drie jaar gewerkt aan de restauratie van twee monumentale panelen uit de collectie, *De calvarie* van Maarten van Heemskerck en *Het laatste oordeel* van Michiel Coxie. Bij de heropening zal het museum ook enkele belangrijke werken tonen die tot nog toe op andere locaties te zien waren hoewel ze tot de verzameling van het museum behoren: een beeld van de *Heilige Livinus* van Laurent Delvaux en een groot schilderij van Theodore Rombouts dat wordt overgebracht uit het stadhuis. De moderne beelden krijgen een eigen halfronde zaal, waarin het werk van George Minne centraal staat. De bekende tapijtenzaal verhuist van de centrale zaal naar een kleinere zaal waar de tapijten beter tot hun recht komen en waar het licht ook beter kan gedimd worden, een noodzakelijke voorwaarde voor de goede bewaring van deze lichtgevoelige werken. Een andere primeur is de inrichting van een permanent prentenkabinet

waar het museum regelmatig selecties zal tonen uit de eigen verzameling, waarin werken op papier een belangrijke plaats innemen.

Het museum voor Schone Kunsten bevindt zich in het Citadelpark in Gent.

Info: museum.msk@gent.be, www.mskgent.be, tel. 09/240 07 00
Open van dinsdag tot zondag van 10 tot 18u, maandag gesloten.

Nieuwe publicaties:

Museum voor Schone Kunsten Gent - Catalogus schilderkunst, dl. I, 14de - 18de eeuw, 200 p.; dl. II, 19de - 20ste eeuw, 384 p. (twee delen, hardcover in foedraal, € 50)
Het Museum voor Schone Kunsten Gent, Ludiongids, 128 pag., € 15

Persbericht

OPEN MONUMENTENDAG VLAANDEREN - Wonen

Open Monumentendag wil het publiek van dichtbij laten kennismaken met het onroerend erfgoed, door monumenten, landschappen en archeologische sites één dag per jaar gratis open te stellen voor het publiek. De achterliggende gedachte is sensibilisering en daardoor versterking van de solidariteit rond de zorg voor ons onroerend erfgoed.

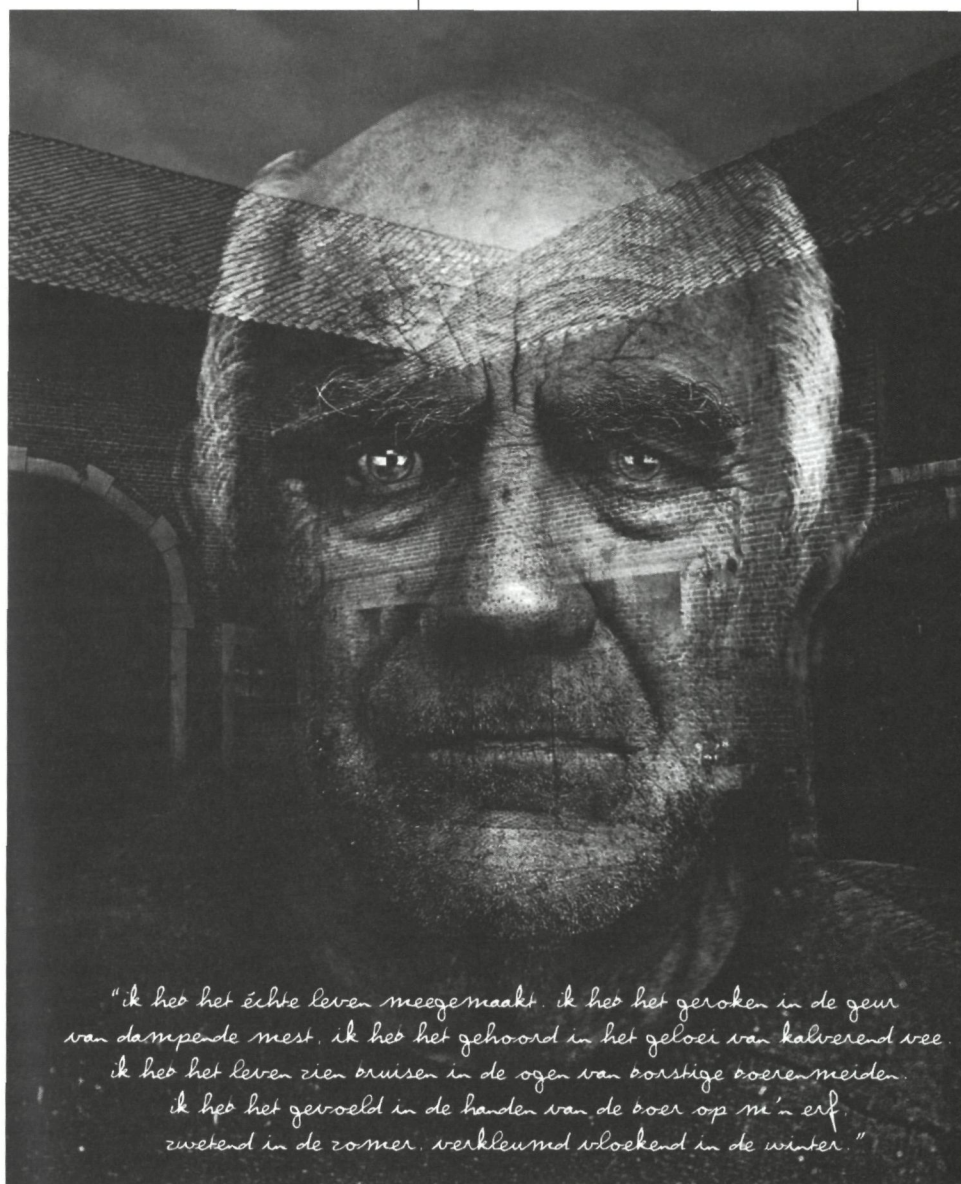
Het thema van Open Monumentendag 2007 op 9 september is Wonen. Daarbij gaat het niet alleen om de 'woning'. Het begrip wonen omvat de hele cultuur van waarden waar mensen mee bezig zijn als ze ergens min of meer permanent willen verblijven.

Wonen is – zelfs in zijn allerindividueelste expressie – een maatschappelijke en culturele aangelegenheid. Woningen zijn – zoals alle erfgoed – tekens van wisselwerking met maatschappelijke en culturele evoluties. Terugblikkend naar het verleden zijn huizen sporen van de samenleving en dus veel meer dan een verzameling slim gestapelde stenen.

Het *Monumentenmagazine* met daar-in het hele programma wordt vanaf half augustus gratis verspreid via o.a. de Toeristische Diensten, de VVV's, bibliotheken en Standaard Boekhandels. Online is het volledige Open Monumentendagprogramma beschikbaar op www.openmonumenten.be.

Meer info:

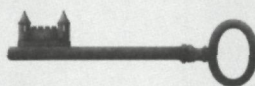
Coördinatiecentrum
Open Monumentendag Vlaanderen,
Erfgoedhuis Den Wolsack,
Oude Beurs 27, 2000 Antwerpen,
T 03 212 29 55, F 03 212 29 56,
E info@openmonumenten.be,
www.openmonumenten.be

*"ik heb het echte leven meegemaakt. ik heb het geroken in de geur
van dampende mest. ik heb het gehoord in het geloei van kalverend vee.
ik heb het leven zien bruisen in de ogen van borstige boerenmeiden.
ik heb het gevoeld in de handen van de boer op m'n erf.
zweetend in de zomer. verkleumd vloekend in de winter."*

Vlaamse monumenten hebben heel wat te vertellen

Kom op 9 september naar Open Monumentendag en ontdek hun verhaal

OPENMONUMENTENDAG
THEMA WONEN

openmonumenten.be

M&L citaat

"It is almost universally supposed that the archaeologist is a person who excavates for ancient remains, that anyone who studies buildings must be an architect, and that a person who studies documents must be an historian. That is an over-simplification, which has come about as an accident of social history."

"Het is zowat universeel gemeengoed dat de archeoloog iemand is die antieke resten opgraft, dat wie gebouwen onderzoekt een architect moet zijn, en dat een persoon die documenten bestudeert een historicus is. Dat is een over-vereenvoudiging die te wijten is aan een speling van de sociale geschiedenis."

Rodwell W., *Church Archaeology*, Londen, 1989, p. 13.

Het kalkrijk kamgrasland of *Galio-Trifolietum* komt onderaan de hellingen voor, is voedselrijker dan kalkgrasland en wordt normaalgesproken begraaasd door koeien (62). Gezien de onderkant van de hellingen op veel plaatsen verstoord is, komt dit vegetatietype niet goed ontwikkeld voor. Het enige stuk onder koeienbegrazing is de Muizenberg, terwijl Gulden sleutelbloem – de kenmerkende soort voor dit vegetatietype – op de Tiendeberg enkel voorkomt (en uitbreidt) onder schapenbegrazing. Op plaatsen met een herstellende vegetatie is het verschil tussen kalkrijk kamgrasland en kalkgrasland trouwens moeilijk te maken. Beide zullen er waarschijnlijk nooit optimaal tot ontwikkeling komen.

Op de westelijke Jekerhellingen komen er ook vegetaties voor van de klasse der pioniergraslanden op gruis- en steenbodems (*Sedo-Scleranthetea*) (63). Het gaat om heel open vegetaties op een substraat van gruis of steen met een dun verweringslaagje. Op het noordelijkste deel van Meerland ligt een perceel dat begin de jaren 1970 werd afgegraven voor de kanaalverbreding. Later werd het opgevuld met grind en steengruis. Op het stuk staat Stengelomvattend havikskruid, een plant die eigenlijk alleen bekend is van muurvegetaties (64). Begin 2005 werd bij een loopgracht aan de Zavelkuil steenhoornbloem gevonden, een soort die heel duidelijk naar de klasse der pioniergraslanden op gruis- en steenbodems verwijst. Dit vegetatietype dient nog verder onderzocht te worden.

Ook fytogeografisch is het landschap vermeldenswaard. Door zijn ligging tussen meer zuidelijk en oostelijk gesitueerde krijtgebieden vormt het een belangrijke schakel in de geografische verbreiding van groeiplaatsen voor kalkminnende planten. Enkele submediterrane en Centraal-Europese thermofiele plantensoorten bereiken er hun noordwestelijke verspreidingsgrens.

Fauna

Het hoeft geen betoog dat soortenrijke, goed ontwikkelde kalk- en heischrale graslanden een waar paradijs kunnen zijn voor ongewervelde dieren. Eerder beperkt onderzoek heeft tot dusver aangetoond dat het gebied ook voor ongewervelden van grote betekenis is: verschillende spinnen, loopkevers, mieren, dagvlinders en sprinkhanen behoren tot de Rode Lijstsoorten. Dankzij het warme microklimaat bereiken veel soorten hier de noordwestelijke grens van hun verspreidingsareaal.

Het gebied is van uitzonderlijk belang voor dagvlinders: er werden maar liefst 32 soorten waarge-

nomen waarvan 22 soorten met een populatie en 8 soorten die op de Rode Lijst van Vlaanderen voorkomen (65). Voor enkele soorten is het gebied de enige of belangrijkste vindplaats in Vlaanderen. Het bruin dikkopje staat op de Vlaamse Rode lijst als 'uitgestorven', het klaverblauwtje en boswitje als 'met uitsterven bedreigd'. Een goed beheer van de westelijke Jekerhellingen en de aangrenzende bermen van het Albertkanaal zijn dus uitermate belangrijk om deze soorten in Vlaanderen te behouden.

In de periode 2001-2002 werd er onderzoek verricht naar het voorkomen van loopkevers, spinnen en mieren (66). Hoewel nog lang niet alles onderzocht is, wijzen de grote aantallen Rode Lijstsoorten op het belang van dit gebied voor deze groepen van ongewervelden. Er werden twee soorten loopkevers gevonden die op de Vlaamse Rode Lijst als 'uitgestorven' vermeld staan, het gaat om *Amara nitida* en *Ophonus signaticornis* (67). Vooral de onkruidakker blijkt van groot belang voor de loopkeverfauna. Van de gevonden spinnen maakt ruim een vijfde deel uit van de Rode Lijst voor Vlaanderen, waaronder vier 'met uitsterven bedreigde' soorten (68). Er werd ook een nieuwe spinnensoort

▼
Stootbegrazing met schapen vormt een essentieel onderdeel in het herstelbeheer van de schrale hellinggraslanden (foto O. Pauwels)

voor België waargenomen: *Caviphantes saxetorum*. Het gaat om een 1,7 mm groot spinnetje dat in Europa in slechts acht andere landen gekend is. Voor de mieren werden er tot nu toe een 23-tal soorten waargenomen, dit is ongeveer de helft van de Limburgse mierenfauna.

Graslanden, afgewisseld met struwelen en akkers bieden aan tal van vogelsoorten broedgelegenheid. In het gebied Heukelom-Zussen-Kanne-Vroenhoven komen grote aantallen akkervogels voor met een grote dichtheid aan veldleeuwerik, gele kwikstaart en grauwe gors. Dit is deels te verklaren door het voorkomen van kalk, het uitgesproken reliëf, de openheid, het bodemgebruik (akkerbouw) en de structuurvariatie. Het akkervogelgebied rond het relict van de Lange Kavei van Kanne is met 24 territoria momenteel het beste gebied voor de Grauwe Gors in Zuidoost-Limburg (69).

Op minstens één plaats in het onderzoeksgebied komt nog een dassenburcht voor.

TOT SLOT

De voorwaarden voor de huidige biodiversiteit van de westelijke Jekerhellingen zijn onlosmakelijk verbonden met de zure tot kalkrijke bodemsamenstelling, het droge karakter van de hellingen met een overwegend warm microklimaat en het (relatief) onveranderlijke beheer bestaande uit periodiek intensieve begrazing, verschrallingsmaatregelen en het boomloos houden van de hellingen.

▼
Meerland en het
dorp Kanne rond
het einde van de
jaren 1960
(foto H. Paquay)

Het succesrijke herstelbeheer dat sinds 1988 op de westelijke Jekerhellingen is gevoerd, is in grote mate volgens deze inzichten gebeurd. Geleidelijk groeide het besef dat goed natuurbeheer niet mogelijk is zonder historische achtergrondkennis van het gebied.

Het is onze overtuiging dat historisch onderzoek een prominente plaats verdient in de multidisciplinaire omkadering van natuurbeheer. Hoewel er de laatste jaren een positieve evolutie in die zin is waar te nemen, wordt heel wat historische informatie niet benut. Nog veel te vaak worden in naam van het natuurbeheer historische landschapselementen verwaarloosd en soms zelfs vernield, die uiteindelijk een negatieve uitwerking blijken te hebben op de (historisch gegroeide) fauna en flora zelf. Een grondige historische kennis kan dergelijke blunders voorkomen.

Jan Van Ormelingen is wetenschappelijk attaché bij het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (INBO), Gabriël Erens is conservator van het Tiendebergreservaat en deskundige bij het INBO en Hubert Bats is erfgoedconsulent RO-Vlaanderen

EINDNOTEN

- (1) Met dank aan Wim Slabbaert die de wagen aan het rollen bracht, heel wat documentatie ter beschikking stelde en dit artikel kritisch nalas. Een bijzonder woord van dank gaat uit naar de heer R. Christiaens, directeur van het Kadaster in Hasselt en zijn hulpvaardige medewerkers. Dank ook aan Myriam Van den Broeck en Chris De Maegd voor introductie bij het Kadaster. Dank aan de gemeente Riemst voor het raadplegen van de archieven en de niet aflatende inzet voor het gebied. De dynamische Heemkundige Kring van Kanne en meer in het bijzonder Mathieu Gijbels en Paul Vrijens worden bedankt voor fotomateriaal, nuttige tips en bijkomende informatie. Tot slot vermelden we nog de gepensioneerde landbouwer Arnold alias Nolke Willems die aan de voet van de Tiendeberg woont en jarenlang Grootberg op een vrij traditionele manier beheerde. Hij kent het gebied als geen ander en vormt de belangrijkste mondelinge bron voor dit artikel.
- (2) BATS H., *Het plateau van Caestert. Een monumentaal landschap op de grens van twee landen en drie provincies*, in *M&L*, jg. 8, nr. 4, 1989, p. 4-25. In tegenstelling tot Nederland is het in Vlaanderen wettelijk geregeld dat plaatsnamen worden aangepast aan de spelling. Daarom hebben we het hier over Kaastert en niet over Caestert.
- (3) Hier volgen meer bijzonderheden over de juridische toestand van het gebied. De bestemming van het landschap volgens het ge-

westplan Sint-Truiden-Tongeren, zoals gewijzigd bij Besluit van de Vlaamse regering van 7 september 2001 en verschenen in het Belgisch Staatsblad op 27 november 2001, is deels natuurgebied (de westelijke Jekershellingen en de steile kanaalwanden van het Albertkanaal), deels landschappelijk waardevol agrarisch gebied (het deel van de Muizenberg grenzend aan de Nederlandse Cannerberg) en deels agrarisch gebied (het uitgestrekte leemplateau ten westen van de vallei van de Jeker en een enclave tussen Neerkanne en de Nederlandse grens). Het landschap ligt deels binnen het habitatrictlijngebied 'Plateau van Kaastert met hellingbossen en mergelgrotten'. Bij Besluit van de Vlaamse regering van 11 maart 1994, verschenen in het Belgisch Staatsblad op 6 mei 1994, werd 'de Tiendeberg' een erkend natuurreservaat. Grenzend aan het landschap werden al verschillende beschermingen als monument en dorpsgezicht doorgevoerd. Het als landschap beschermde Plateau van Kaastert bevindt zich op ongeveer 700 meter in oostelijke richting. De 'Inventaris van de landschappen' voor de provincie Limburg, vermeldt in verband met dit landschap het volgende: "De insnijding van het Albertkanaal ten westen van de dorpskom; (geologisch en toeristisch belang)". "De beboste dalhelling van de Jekervallei ten westen van de weg naar Vroenhoven; (botanisch en esthetisch belang)". "De dalhelling en de mergelgrotten ten zuiden van de dorpskom, met uitkijkpunt. In de wegnijdingen die naar het plateau leiden zijn er vindplaatsen van Maastrichtiaan fossielen, vooral rijk aan Bryozoa; (botanisch, ornitologisch, geologisch en toeristisch belang)". (BRUYNINCKX H. en CUPPENS H., *Inventaris van de landschappen*, deel 5, s.l., 1964)

- (4) HOFKENS E. en ROOSENS I. (red.), *Nieuwe impulsen voor de landschapszorg - De landschaps atlas, baken voor een verruimd beleid*, Brussel, 2001. Met bijhorende digitale bestanden. Een ankerplaats is een gebied dat behoort tot de meest waardevolle landschappelijke plaatsen, dat een complex van gevarieerde erfgoedelementen is die een geheel of ensemble vormen, dat ideaaltypische kenmerken vertoont vanwege de gaafheid of representativiteit, of ruimtelijk een plaats inneemt die belangrijk is voor de zorg of het herstel van de landschappelijke omgeving.
- (5) VAN HEUKELOM J., *Toponymie van Kanne*, in *Verzamelde opstellen, uitgegeven door den geschied- en oudheidkundigen studiering te Hasselt*, jg. 13, 1937, p. 209-230. Zie (de le) Caveie (ongeveer 1175) in: GYSSELING, M., *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226)*, deel 1, Brussel, 1960.
- (6) VERMEERSCH P., VANDERHOEVEN A., *Opgravingen te Kanne-Riemst*, in *Limburg*, jg. 58, 1979, p. 32-35 en VERMEERSCH P., LAUWERS R., VAN PEER PH., *Un site Magdalénien à Kanne (Limbourg)*, in *Archaeologia Belgica*, jg. 1, nr. 1, 1985, p. 17-54.
- (7) Hiermee wordt bedoeld de stukken die van stenen werden afgeslagen.
- (8) PEUSKENS N., *Bilan de 15 ans de recherches et fouilles dans la région Basse-Meuse, Bas-Geer*, in *Archeologisch congres Tongeren 11-14 nov. 1971, handelingen (Tongeren)*, 1974, p. 143-160.
- (9) VAN OSSEL P., *Epoque romaine entre Meuse et Geer*, in LANGE

A.-M. (red.) *Paleoenvironnement Montagne St.-Pierre, archéologie entre Meuse et Geer*, Wezet, 1981, p. 48.

- (10) ROOSENS H. en LUX G., *Een gallo-romeinse tumulus te Eben-Emael-Kanne*, in *Archaeologia Belgica*, nr. 121, 1970, p. 29.
- (11) Metalen voorwerp uit de Oudheid met sikkelvormige kromming dat (oorspronkelijk) door atleten werd gebruikt om stof, olie en zweet van hun lichaam te verwijderen.
- (12) CAPENBERGHS J., *De begraafplaatsen uit de Romeinse tijd in het Limburgse Haspengouw (arr. Hasselt en Tongeren)*, Leuven, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1985, p. 224-228.
- (13) Onder andere HOLLSTEIN E., *Dendrochronologische Datierung von Hölzern aus der Wallanlage von Kanne, Caster*, in *Archaeologia Belgica*, nr. 186, 1976, p. 59-61.
- (14) PAULISSEN E. e.a., *Evolution holocène d'un flanc de vallée sur substrat perméable (Hesbaye sèche, Belgique)*, in *Mémoires de l'Institut géologique de l'Université de Louvain*, jg. 31, 1981, p. 23-75.
- (15) Palynologie is de wetenschap die zich bezighoudt met de analyse van stuifmeelkorrels en sporen. Malacologie staat voor de studie van weekdieren.
- (16) Een autarkisch landbouwsysteem is een landbouwsysteem dat gericht is op zelfvoorziening.
- (17) HILLEGERS H., *Heerdgang in Zuidelijk Limburg*, Maastricht, 1993, (Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, reeks XL, aflevering 1).
- (18) Kanne ligt op vijf kilometer van Maastricht.
- (19) COENEN J., *Saint-Hubert. Le fondateur de Liège. Étude publiée à l'occasion des fêtes du XIIe centenaire*, Luik, 1927.
- (20) DEBOUXHTAY P.-J. en DUBOIS F., *Histoire de la seigneurie de Nivelles-sur-Meuse et de l'Ancienne paroisse de Lixhe*, Luik, 1935.
- (21) VAN HEUKELOM J., op. cit. passim.
- (22) POSWICK E., *Notice historique sur la seigneurie de Nedercanne*, in *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg*, jg. 14, 1877, p. 308, artikels 5 en 6. "Wert verboden [...] van te hebben honden van den mesthoff, oft diendende om de schaepen te hoden sonder eenen kluppel aen den hals gebonden te hebben van onderhalven voet lanck, grootd de dikte van eenen duym in den diameter, en de selve te brengen in het veldt".
- (23) Ibidem, p. 309-310, artikel 10 en 14.
- (24) Ibidem, p. 310, artikel 15. Artikel 16 zegt eigenlijk hetzelfde.
- (25) Ibidem, p. 310, artikel 17.
- (26) LINDEMANS P., op. cit., II, p. 395.
- (27) POSWICK E., op. cit., p. 311, artikel 19.
- (28) Ibidem, p. 311, artikel 23. Aan de Maaskant van de Sint-Pietersberg was er in de 18e eeuw betwisting over die bepaling toen de overheid er zich mee ging moeien. DEBOUXHTAY P.-J. en DUBOIS F., op. cit., p. 219.
- (29) Kadaster Hasselt, prekadastrale documenten Kanne, document nr. 5, 1808, Tableau de classification des propriétés foncières.
- (30) MENGELS W., *Chronijk van het dorp Opcanne bij Maastricht, 1740-1777*, uitgegeven door DE STUERS V., in *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg*, jg. 24, 1887, p. 174.
- (31) VAN HEUKELOM J., op. cit. p. 271.

- (32) Kadaster Hasselt, prekadastrale documenten Kanne, document nr. 5, 1808, Tableau de classification des propriétés foncières. "De schraallanden zijn droge weilanden op de flanken van de helling, hun opbrengst wordt begraasd door het vee en is uiterst beperkt, want de minste warmte verdroogt dermate het grasland dat er niets meer groeit".
- (33) Kadaster Hasselt prekadastrale documenten Kanne, minute, s.d. "Droog grasland gelegen op een steile helling die niet in cultuur kan worden gebracht en weinig gras oplevert, gras dat desondanks wordt begraasd door hoornvee en schapen". Dit document dateert van na 1809 en is mogelijk een voorbereiding op de kadastrale documenten uit 1843.
- (34) Kadaster Hasselt, prekadastrale documenten Kanne, document nr. 5, 1808, Tableau de classification des propriétés foncières. "Heides zijn door hun ligging, ondergrond en opbrengst iets minder waard dan schraalland".
- (35) Kadaster Hasselt, prekadastrale documenten Kanne, document nr. 11 Expertise définitive. Récapitulation de la Contenance et des Revenus imposables de la Commune de Canne.
- (36) Kadaster Hasselt, prekadastrale documenten Kanne, document nr. 5, 1808, Tableau de classification des propriétés foncières.
- (37) VAN HEUKELOM J., op. cit. p. 225.
- (38) VAN ORMELINGEN J., *De schrale graslanden ten westen van Kanne, cultuur- en natuurhistorische beschrijving*, in *Natuurhistorisch Maandblad*, jg. 93, nr. 7, juli 2004, p. 225.
- (39) SEGERS Y., De 'Agricultural invasion' aan het einde van de 19de eeuw: een onderschatte motor van landschapsverandering. *De Levende Natuur*, 2002, jg. 103, nr. 5, p. 173-178.
- (40) Jan Meex (Kanne, 29 maart 1874 - Kanne, 12 april 1949).
- (41) Een tuiervaakje dient om vee te laten grazen zonder omheining of toezicht. Het vee wordt door middel van een touw bevestigd aan dit paaltje.
- (42) Kadaster Hasselt prekadastrale documenten Kanne, minute, s.d. Er is een vrij uitgebreide beschrijving te vinden van de installaties.
- (43) De informatie in deze paragraaf komt uit VAN HEUKELOM J. op. cit. passim en Kadaster Hasselt, oorspronkelijk aanwijzende tafel 208 en de kadastrale legger.
- (44) Kadaster Hasselt, mutatieschetsen 207, verschillende jaren.
- (45) DELMER A., *Le Canal Albert*, Liège, 1939, 2 delen.
- (46) Vlieggen R., *Fort Eben-Emael*, Eben-Emael, 1989.
- (47) VAN HEUKELOM J., op. cit. p. 223.
- (48) Stafkaarten geven het droge leemplateau ten westen van de Jekerhellingen bij de grens met Wallonië de naam Platteberg. Deze naam hoort echter alleen te worden gebruikt in verband met de verdwenen Kavei van Opkanne en het aangrenzende akkerland.
- (49) LHOEST J.-L., *Les paras allemands au Canal Albert*, Parijs, 1964, p. 331.
- (50) VAN ORMELINGEN J., *Landschapsecologie van de westelijke Jekerhellingen in Kanne*, Brussel, (onuitgegeven eindverhandeling), 2002, p. 27. Hier wordt dit aspect verder ontwikkeld.
- (51) Voor meer informatie zie Ibidem, p. 28-30.
- (52) JANSSEN N. en VAN ORMELINGEN J., *De Sint-Pietersberg en haar permanente populatie jeugdbonders (natuurbehoudsreeks deel 4) in Euglena*, jg. 21, nr. 4, 2002, p. 35-41.
- (53) LEJEUNE M. en VERBEKE W., *De droge schraalgraslanden ten zuidwesten van Kanne, beschrijving en advies voor beheer* (onuitgegeven document), 1987.
- (54) VAN HEUKELOM J., op. cit. passim.
- (55) VAN HEUKELOM J., op. cit. p. 263. Verder onderzoek moet uitwijzen of het om een synoniem van de Grootberg-groeve gaat of dat de Molenschuur de naam is voor een andere groeve.
- (56) DREESEN R., DUSAR M. en DOPERE F., *Atlas Natuursteen in Limburgse Monumenten, geologie, beschrijving, herkomst en gebruik*, Genk, 2001, p. 135-141. DREESEN R. e.a. *De mergels van Gelinden in Overbroek: geologische site van wereldbelang*, in *Likona Jaarboek 1998*, jg. 8, 1999, p. 11-27. BATS H., *Het Voerense landschap*, in *M&L*, jg. 11, nr. 5, 1992, p. 34-50. BATS H., *Het Plateau van ...*, 1989.
- (57) VERBEKE W., *Vegetatie en beheer van de kalkgraslanden op het Belgische deel van de Sint-Pietersberg*, deel I: tekst, deel II: bijlagen, Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1984.
- (58) Een Rode Lijst is een lijst die per gebied in hun voortbestaan bedreigde planten of dieren rangschikt. VAN LANDUYT W. (e.a.), *Atlas van de Flora van Vlaanderen en het Brussels Gewest*, Brussel, 2006.
- (59) RAMAN M., *Festuco-Brometea (kalkgraslanden) in Vlaanderen met een casestudie van de Tiendeberg*, Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2001.
- (60) DE GRAAF M., VAN HELSDINGEN H. en SCHREURS J., *Een Noord- en Zuidhelling bij Canne*, in *Verslag Veldcursus oecologie 1978 Zuid-Limburg*, Utrecht, 1978, p. 27-39. Deze studie van de Utrechtse universiteit is (voorlopig) de oudste botanische studie die we hebben gevonden van de Tiendeberg.
- (61) SCHAMINEE J., STORTELDER A., WEEDA E., *De vegetatie van Nederland, graslanden, zomen, droge heiden, deel 3*, Uppsala-Leiden, , 1996, deel 3, p. 263-286.
- (62) Ibidem, p. 216-218.
- (63) Ibidem, p. 47-60.
- (64) Van deze unieke vegetatie werden niet-gepubliceerde opnames gemaakt door Wim Slabbaert.
- (65) MAES D. en VAN DYCK H., *Een gedocumenteerde Rode lijst van de dagvlinders van Vlaanderen*, Brussel, 1996 (Mededelingen van het Instituut voor Natuurbehoud nr. 1).
- (66) ERENS G., JANSSEN M., STASSEN E. en VANKERKHOVEN F., *Opmerkelijke ongewervelden op de Tiendeberg*, in *Likona Jaarboek 2002*, jg. 12, 2003, p. 32-39.
- (67) DESENDER K. (e.a.), Een gedocumenteerde Rode lijst van de zandloopkevers en loopkevers van Vlaanderen, Instituut voor Natuurbehoud, 1995, 208 blz.
- (68) MAELFAIT J.-P. (e.a.), *A red list for the spiders of Flanders*, in *Bulletin van het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen Entomologie*, 1998, nr. 68, p. 131-142.
- (69) GABRIELS J. en VAN DE GENACHTE G., *Akkervogels in de gemeente Riemst*, in *Likona Jaarboek 2002*, jg. 12, 2003, p. 62-73.

Dirk Pauwels

HET URSULINENKLOOSTER MET LAGERE SCHOOL VAN OVERPELT, EEN CREATIE VAN HYACINTH MARTENS, MET KAPEL VAN KANUNNIK JOANNES BROUX

◀ Eertijds nog open akkerland, met de parochiekerk Sint-Martinus van 1911-1912, de lagere meisjesschool, het ursulinenklooster en de houten korenwindmolen van Sevens, die in 1853 vanuit Helchteren naar Overpelt werd overgebracht en in 1964-1965 naar het Wandelpark Heesakker werd verplaatst (prentbriefkaart, kloosterarchief)

Bouwmeester Hyacinth Martens (1847-1919) en architect Vincent Lenertz (1864-1914) speelden een belangrijke rol in de vernieuwde activiteit in de Noord-Limburgse kerkenbouw (1). Na de aanleg van het Maas-Scheldekanaal (1843-1846), het kanaal van Beverlo (1855) en de spoorlijnverbindingen Hasselt-Eindhoven (1864-1865) en Antwerpen-Mönchen-Gladbach (1870-1879) – de zogenaamde IJzeren Rijn – en de oprichting van onder meer de zinkfabrieken van Overpelt (1888) en Lommel (1904, gesloopt in 1974) (2), gaf de plotse en sterke bevolkingstoename in het noorden van de provincie in de tweede helft van de 19de en het

begin van de 20ste eeuw hiertoe aanleiding. Bestaande kerken werden vergroot of compleet herbouwd, nieuwe bedehuizen kwamen erbij. In Overpelt bouwden Martens en Lenertz gezamenlijk de neoromaanse parochiekerk Sint-Martinus in 1911-1912 (3). Voor het ursulinenklooster aldaar (1901-1902) tekende Martens alleen, voor de latere kloosterkapel (1909-1910) kanunnik Joannes Broux (1859-1927). Voorliggend artikel verschijnt naar aanleiding van het opstarten van de beschermingsprocedure voor het ursulinenklooster van Overpelt en het Sint-Hubertuscollege van Neerpelt (1910) (4).

VOORGESCHIEDENIS

Het klooster vormt nog steeds een monumentaal en beeldbepalend geheel, gelegen in de huidige Kloosterstraat, de vroegere Steenweg op Kleine-Brogel (5). In de Atlas van de Buurtwegen (1845) is deze straat nog zo goed als onbebouwd.

De congregatie van de ursulinen, gesticht door de Italiaanse Angela Merici (1470/1475-1540), richtte pas in de 19de eeuw kloostergemeenschappen op in Vlaanderen. De meeste kloosters en bijhorende kerk of kapel werden rond 1900 opgetrokken. In de provincie Limburg ontstonden achtereenvolgens de kloosters (6) van Maaseik (1837) (7), Hamont (1838) (8), Sint-Truiden (1850) (9), Wellen (1851) (10), Herk-de-Stad (1851) (11), 's-Gravenvoeren (1852) (12), Diepenbeek (1853) (13), Heusden (1854) (14), Hasselt (1867) en tenslotte Overpelt (1901) (15) en Opglabbeek (1908). De ursulinen legden zich vooral op onderwijs toe. Hoewel ze in oorsprong begaan waren met het onderricht aan arme meisjes, richtten ze ook systematisch kostscholen op om zo meer financiële armslag te krijgen voor de uitbouw van het kosteloos onderwijs, de zogenaamde 'externaten' (gaande van lagere school, zondagsschool en fröbelschool tot huishoudscholen): een vroege vorm van 'interne subsidiëring'. In het midden van de 19de eeuw en ook daarna stond in deze ursulinenpensionaten het christelijke opvoedingsideaal centraal, met veel aandacht voor de religieuze educatie. Gezien hun succes beantwoordden ze blijkbaar aan een duidelijke behoefte. Ook de kennis van de Franse taal en cultuur werd zeer belangrijk geacht. Het onderwijs in deze taal bracht met zich mee dat ook vele buitenlanders uit de bemiddelde klassen konden aangetrokken worden (16). De Overpeltse pastoor Christianus Maes (1832-1908) en het gemeentebestuur wilden een aparte meisjesschool, nadat het lager onderwijs in het dorp lange tijd 'gemengd' was (17). Hun oog viel op de ursulinen van Hamont, die in dat Noord-Limburgs stadje reeds ongeveer zestig jaar een lagere meisjesschool openhielden en een internationaal bekend pensionaat (18). Pastoor Maes, op de hoogte van de geplande diocesane vereniging van de ursulinenkloosters van het bisdom Luik, stelde aan de Hamontse zusters onmiddellijk grond ter beschikking voor de bouw van een meisjesschool, een klooster en noviciaat. In 1899 werd de Diocesane Unie van het Bisdom Luik gesticht. Het terrein van Overpelt bleek het meest geschikt voor een moederklooster, gezien de oppervlakte en de voordelige prijs. Daarbij bood de gemeente in 1900 een subsidie aan van 5.000 frank. Bovendien zou de

Joannes of Jan Broux (1) werd op 26 mei 1859 in het Genkse gehucht Sledderlo geboren als jongste kind van Lambert Broux en Anna Maria Jacobs, landbouwers. "*De knaap kon [volgens pastoor J. Geurts in 1927] rekenen als een cijfermachien, voordragen, toneelspelen en teekenen als een artist, zingen als een nachtegaal; hij was braaf als goud*" (2). In 1872 behaalde hij de buitengewone prijs, de hoogste beloning in de kantonale wedstrijd van de lagere scholen van het kanton Bilsen. Na schitterende humaniorastudies aan het *Petit Séminaire de Saint-Roch* in Ferrières, waar de Vlaamsgezinde Martinus-Hubertus Rutten directeur was van 1873 tot 1877 (3), volgde hij wijsbegeerte in Sint-Truiden en daarna theologie aan het grootseminarie van Luik. Hij werd door Monseigneur Victor-Joseph Doutreloux (1837-1901) (4) naar de Leuvense universiteit gestuurd, waar hij in juni 1883 de graad van baccalaureus in de godgeleerdheid verwierf. Op 26 maart 1883 werd hij in Luik tot priester gewijd. Datzelfde jaar, op 16 juli, werd hij in Hasselt kapelaan benoemd in de hoofdkerk, de Sint-Quintinuskerk aan de Vismarkt. Hij richtte er het patronaat op, evenals het Werkmanshuis, waarvan de hoofdman het gildenideaal over geheel Limburg propageerde (5). Op 22 september 1890 werd hij tot professor moraaltheologie en liturgische zang aangesteld aan het grootseminarie van Luik.

In 1896 verscheen in Hasselt van de hand van Joannes Broux een vertaling uit het Italiaans van Bernardo Arato's gekende werk *De Heilige Communie* (6), een boek dat sterk bijdroeg tot de verspreiding van dit sacrament. Ook verscheen van hem een handleiding bij het aanleren van liturgisch Latijn. Hij was ook jarenlang voorzitter van een letterkundig genootschap, de op 14 september 1897 te Hasselt opgerichte Sint-Lambrechtsgilde van Limburg, waarin de intellectuelen van deze provincie hun eerste dicht-, proza- en muziekwerken lieten uitgeven en keuren. Het blad *'t Daghet in den Oosten*, uitgegeven van 1885 tot 1914, werd als het uitgelezen tijdschrift voor deze gilde aanzien. De leden werden aangespoord hierin bij uitstek te publiceren.

KANUNNIK JOANNES BROUX (1859-1927), GELEGENHEIDSARCHITECT

Joannes Broux werd in 1902 benoemd tot visitor van de kloostergemeenschappen van het bisdom Luik. In die hoedanigheid bezocht hij ook het in 1902 opgerichte ursulinenklooster van Overpelt en moet hij het plan hebben opgevat een ontwerp voor de nieuwe kloosterkapel te maken.

Hij had, naar verluidt, een sterke gevoeligheid voor natuurschoon en beeldende kunsten. Op verlofdagen op stap in zijn schilderachtige geboortestreek, maakte hij schetsen en schilderijen van pittoreske plekjes. Ook zou hij portretten hebben geschilderd van zijn moeder, van een zekere pastoor Raeymaeckers, kanunnik Pottier, van vader en moeder Winters, pastoor Jos Geurts (1871-1946) van Zutendaal en mogelijk van anderen. Hij was tevens beslagen in de kerkorgeltechniek. Bij de stichting in 1916 en de verdere instandhouding van de jonge Limburgsche Orgelschool in Hasselt (vanaf 1917 de Limburgsche Orgel- en Zangschool), onder de leiding van de uitgesproken Vlaamsgezinde componist Arthur Meulemans (1884-1966) (7), speelde Joannes Broux een overwegende rol. Hij was ook met de bouwkunst vertrouwd. Naar de door hem opgevatte en getekende plannen werden in Limburg meer dan één woning, kerk, kapel, hospitaal of schoollokaal opgericht. Tijdens zijn dekenschap in Hasselt werden ettelijke bedehuizen gebouwd, weer dankzij zijn initiatief en/of naar zijn ontwerp, waaronder volgens literaire bronnen (8): Rapertingen (de neoromaanse parochiekerk Sint-Jozef van 1914, naar ontwerp van architect Jozef Deré (1889-1968)), Runkst (de neogotische parochiekerk Sint-Hubertus, aangevat in 1919 naar ontwerp van dezelfde Deré en door Broux voorlopig ingezegend in 1921) (9), de Hasseltse H. Hartparochie, waarschijnlijk enkel een bijdrage tot de oprichting van deze parochie in 1927, niet tot de bouw van het eerste bedehuis, een noodkerk (10), en ten slotte Kiewit (de neogotische parochiekerk Sint-Lambertus, naar ontwerp van weerom Deré) (11).

Op 13 april 1912 werd Joannes Broux in Hasselt pastoor-deken benoemd. Hij bewoonde de dekenij aan de Zuivelmarkt en was in Hasselt voorzitter van het kerkelijk tribunaal, het apostolisch proces dat de zaligverklaring van Lodewijk Paquay, pater Valentinus (1828-1905), het Heilig Paterke van Hasselt, behandelde. In 1916 werd hij erekanunnik. Hij overleed in de Limburgse provinciehoofdstad op 1 mei 1927.

EINDNOTEN

- (1) BELLEFROID P., *Onze hedendaagsche Limburgsche dichters*, in *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1906, p. 301, 374 en 385; GEURTS J., *Zeet Eerw. Heer Kanunnik J. Broux, pastoor-deken van Hasselt. Een groot Limburger*, in *Ons volk ontwaakt*, 13, 1927, p. 177-179; REMANS A., *Kanunnik Johannes Broux 1859-1927*, in *Heidebloemke*, 13, 1954, p. 73-81; ID., *Genker families: Broux*, in *Heidebloemke*, 27, 1968, p. 70-74; SWERTS L., *Limburgs letterkundig lexicon in topologische volgorde*, Herk-de-Stad, 1981, p. 45; CALUWAERTS G., *Hasselt intra muros. Hasselt binnen de oude wallen. Historiek van straten, pleinen, gebouwen en huizen zoals opgetekend door Jan Juliaan Melchior (1848-1920)*, Deurne-Hasselt, 1989, p. 307 (in verband met de pastorie aan de Zuivelmarkt, met naamlijst van de pastoors waaronder Joannes Broux); JORISSEN R., *Bibliografisch repertorium van de Limburgse auteurs. Pro manuscriptis*, onuitg. dactylografische bron, 2, s.l.e.a.
- (2) GEURTS J., *art.cit.*, p. 178.
- (3) WOUTERS N., *art.cit.*, p. 2676.
- (4) DEFOORT H., *art. Doutreloux, Victor-Joseph*, in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, 1, Tielt, 1998, p. 983 (met verdere bibliografie).
- (5) MEUL V. en JAMINE W., *Van waterstaatskerk tot mijnicé. Een historiek van het bouwen in Limburg door drie generaties provinciale bouwmeesters Jaminé (1832-1921)*, (*Cultureel erfgoed in Limburg*, 2), Hasselt, 1999, p. 28-29.
- (6) ARATO B., *De Heilige Communie*, vert. naar de 4de Italiaanse uitg., Luik, Salesiaansche Drukkerij, 1896. Vooraan in deze uitgave wordt vermeld: "De zeer Eerw. Heer Broux, leeraar aan het Groot Seminarie te Luik, heeft dit boek vertaald".
- (7) BOEREBOOM M., *art. Meulemans, Arthur*, in *Algemene Muziek Encyclopedie*, o.l.v. J. ROBYNS en M. ZIJLSTRA, 6, Haarlem, 1982, p. 299-301 (met verdere bibliografie); DEWILDE J., *art. Meulemans, Arthur*, in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, 2, Tielt, 1998, p. 2045-2046 (idem dito); ROBYNS J., *art. Meulemans, Arthur Jozef Ludovicus, componist*, in *Nieuw Biografisch Woordenboek*, 13, 1990, kol. 561-567 (idem dito).
- (8) GEURTS J., *art.cit.*, p. 179; REMANS A., *Kanunnik Johannes Broux...*, *art.cit.*, p. 79.
- (9) SCHLUSMANS F., *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 6n 1 (A-HA). Provincie Limburg. Arrondissement Hasselt*, Gent, 1981, p. 408; CALUWAERTS G. en SWERTS J.-P., *Runkst... warm aanbevolen. Vroeger en nu*, 2de druk, Runkst, 2001, p. 22.
- (10) MANGELSCHOTS J., *De glimlach van het Heilig-Hart. Een volkse knipoog naar een mooie wijk en parochie*, Hasselt, 2002, vooral p. 115-120.
- (11) SCHLUSMANS F., *op.cit.*, p. 389.

◀ Portret van kanunnik Joannes Broux, kloostervisitor en medeontwerper van het plan van de nieuwe betonnen kapel van het ursulinenklooster van Overpelt (oude foto, kloosterarchief)

gemeente voor de school een toelage geven van 2.400 frank. Ook de belangrijke giften van de inwoners van Overpelt waren mee doorslaggevend. Het in Hamont bijeengekomen kapittel van oversten vond het aanbod zeer voordelig en gaf zijn toestemming. Zo kreeg Overpelt op 11 september 1900 de voorkeur als vestigingsplaats van het Moederklooster der Religieuzen Ursulinen van het Bisdom Luik (19). Bij akte van 7 oktober 1900 werd van de kerkfabriek bouwgrond aangekocht met een oppervlakte van 1 ha 64 a 96 ca, gelegen ten zuiden van de oude parochiekerk Sint-Martinus. De prijs was 8 frank per are, zodat de totale aankoopprijs 1.319,68 frank bedroeg. De straat nr. 6 of de huidige Vloeterstraat, die tussen lagere school en klooster liep, werd verlegd in de richting van de parochiekerk Sint-Martinus, zoals kadastraal werd genoteerd in 1901 (20). Op 13 augustus 1902 werd een bijkomend hoefeterrein aangekocht van 87 a 70 ca tegen de prijs van 5.150 frank. Alle ursulinenkloosters moesten bijdragen in de kosten van de bouw van het moederklooster in Overpelt (21).

Mogelijk deden de zusters op bouwmeester Martens uit Stevoort een beroep, daar hij al in 1898-1900 de Sint-Niklaaskerk in het nabije Neerpelt in neogotische stijl had herbouwd, dit in samenwerking met Lenertz en met behoud van de laatgotische bakstenen toren (22). Martens stond ook bekend voor zijn uitgesproken christelijke overtuiging (23). Meer waarschijnlijk kreeg hij de opdracht omdat hij al eerder door de zusters ursulinen van Herk-de-Stad was gecontacteerd met het verzoek tot het bouwen van de kloosterkapel, een neogotisch bedehuis dat op 1 oktober 1900 was ingewijd (24). Martens kreeg van de ursulinen trouwens nog opdrachten, zoals bij voorbeeld de kostschool in Heusden (25). Voor dit pensioonaat, dat in 1862 werd in gebruik genomen en in 1976 werd opgeheven, werd in 1893 een gebouw gelijklopend met de tuin opgericht (26).

Een eerste ontwerp werd door Hyacinth Martens aan de ursulinen voorgelegd op 12-13 december 1900 in Hamont (27).

De zusters wensten enkele aanpassingen aan deze eerste schets, vooral voor het noviciaat, dat volledig moest gescheiden zijn van de zustergemeenschap. Alhoewel op 15 maart 1901 een som van 300 frank werd uitbetaald aan architect L. Goyaerts (Tilburg) "*pour un plan de couvent et des écoles à construire à Overpelt*", is er verder nergens nog sprake van deze Nederlander.

Tijdens de paasreünie van de oversten in 1901 kon de algemene overste een aangepast plan van Martens voorleggen, dat door de bisschop en de zusters-raadgeefsters werd goedgekeurd: "*Afin de faire un plan qui réponde pleinement au but du nouvel établissement, on réfléchit mûrement, on consulta des personnes expérimentées, on retrancha, on ajouta et finalement la Révérende Mère Générale eut la satisfaction de soumettre à ses Conseillères, à la réunion de Pâques, un plan parfaitement conçu, que toutes approuvèrent. Notre Vénéré Evêque, Monseigneur Doutreloux, ainsi que Monseigneur Rutten, Vicaire Général, l'examinèrent en détail et y donnèrent leur haute approbation*" (28). Geen van beide plannen bleef bewaard.

MARTENS EN LENERTZ

De autodidact Hyacinth Martens was aanvankelijk timmerman in Stevoort en heeft vermoedelijk de knepen van het bouwvak van zijn vader geleerd. Vincent Lenertz kreeg in Leuven architectuuronderricht van onder meer Joris Helleputte (1852-1925) (29), ingenieur-architect, hoogleraar aan de Leuvense universiteit en katholiek politicus, die verwant was met de ideeën van Jean-Baptiste Bethune (1821-1894) (30), de promotor van de neogotische beweging. Helleputte koos voor de gotiek als de meest rationele bouwstijl, in overeenstemming met de Vlaamse 'eigenheid'. De (neo)gotiek was voor hem de kunst van de gelovige mens. Vanaf 1889 was hij volksvertegenwoordiger voor het arrondissement (Tongeren-)Maaseik, waardoor zijn invloed ook op het politieke vlak in Limburg voelbaar was, een provincie die hij probeerde 'voor God te redden' tegen het oprukkende socialisme. Martens en Lenertz volgden die neogotische stroming, maar pasten sporadisch ook andere stijlen toe, zeker in de burgerlijke architectuur. Door toedoen van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, waarvan Helleputte deel uitmaakte, werd Martens samenwerking met Lenertz opgedrongen. Nadien vormden ze een hecht team, dat tekende voor tal van kerken in Limburg. Martens was de man van het terrein, vertrouwd met de werf, de aannemers, de werklui, de opdrachtgevers, de gemeentelijke en provinciale administratie en de benodigde materialen, terwijl Lenertz de algemene leiding had, makkelijk toegang had tot de Koninklijke Commissie en toekeek op het totaalconcept. Dat Martens voor het klooster in Overpelt alleen optrad, terwijl beide architecten voor het Sint-Hubertuscollege van Neerpelt gezamenlijk tekenden, valt niet te verklaren.

Overpelt. — Retraitenhuis

◀ Het ursulinenklooster met aan straatzijde de eerste kloostermuur van 1909 (prentbriefkaart, kloosterarchief)

▼ Kadasterplan van Overpelt anno 1899, met aanduiding van de inplanting van het toekomstige klooster (foto O. Pauwels)

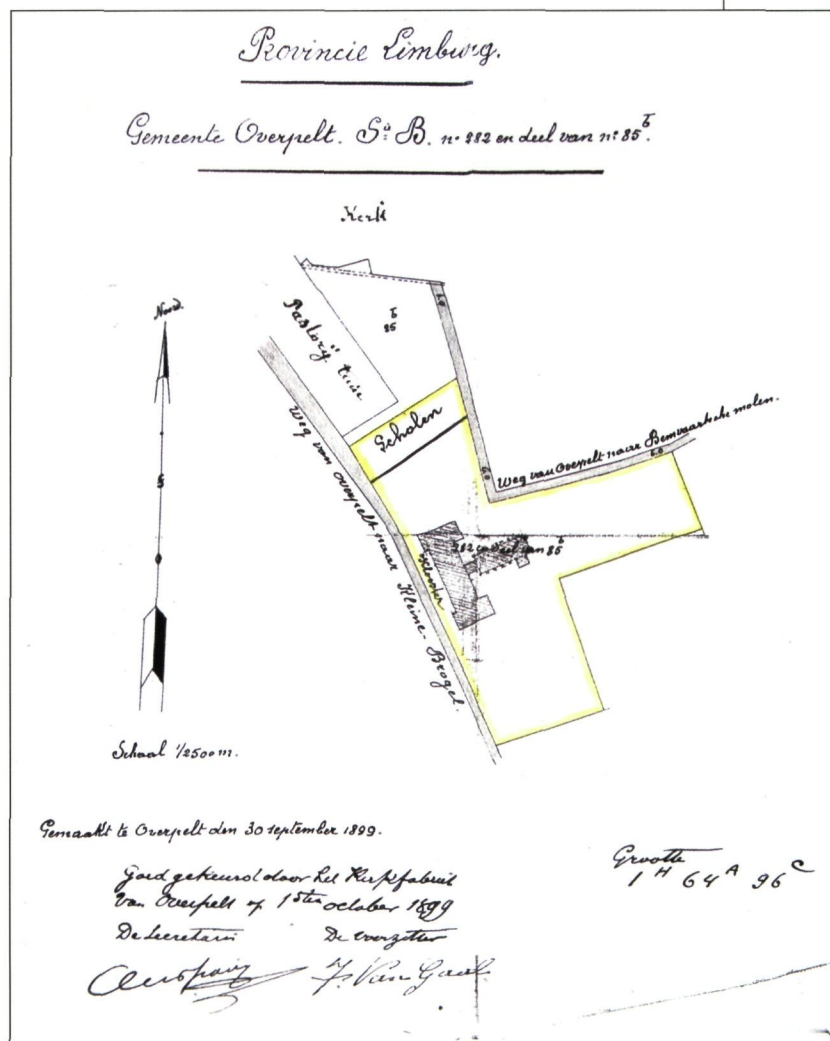
AANNEMERS EN LEVERANCIERS

De meester-metselaar en aannemer die het klooster bouwde, was Pieter Antoon Wellens (1838-1926) van Peer, Pierre genoemd. Hij was een tijd lang schepen aldaar. Ook zijn zonen, Hubert Antoon (°1870), Jan Mathijs (°1873) en Petrus Ernest (°1876) waren metsers en hebben hoogstwaarschijnlijk meegeholpen aan de bouw. Op 16 april 1901 werd door Wellens een ontwerpcontract voor het klooster opgemaakt.

De aannemer van de lagere school was Jan Hubert Eyssen (1859-1944), metselaar-aannemer uit Overpelt. Op 18 april 1901 werd met hem en schrijnwerker Antoon Flemings uit Overpelt het contract getekend voor de bouw.

De rekeningen van de eerste lading bakstenen werden door het klooster rechtstreeks aan de handelaars betaald, zodat zij niet in het kasboek vermeld staan. Walbers van Neerpelt leverde de beroemde Rekemse bakstenen tussen december 1900 en juli 1901.

Langs de in 1821-1826 aangelegde Zuid-Willemsvaart en aan de Maaskant werden talloze steenbakkerijen opgericht, die afgestemd waren op de export naar vooral Nederland. Vanaf de tweede helft van de 18de eeuw, en vooral tijdens de 19de eeuw, waren er in Rekem verscheidene steen- en pannenbakkers actief. De hoogconjunctuur lag tussen 1870 en 1914. In 1905 werkten in Rekem veertig ploegen,

samen vijfhonderd werklieden. De productie bedroeg circa 85.000.000 bakstenen per jaar. Circa 1923-24 viel deze stil, bij gebrek aan leem in eigendom. De steenbakkers weken uit naar Boom en omgeving, Leuven, Veldwezelt (31).

Walbers leverde tevens vijftig ton steenpuin (*briquail-lons*). De aannemer uit Neerpelt leverde in totaal maar liefst 529.000 Rekemse bakstenen. De bakstenen kwamen per boot via de Zuid-Willemsvaart en het Maas-Scheldekanaal in Neerpelt aan en werden met paard en kar naar de bouwwerf gebracht. Van mei tot december 1901 leverde Peter Berben van Overpelt, gemeentesecretaris aldaar van 1894 tot 1933, verzekeringsagent en handelaar in meststoffen en bouwmaterialen, nog 867.400 bijkomende Rekemse bakstenen.

Voor het timmer- en schilderwerk aan klooster en school, alsook voor de plaatsing van glas, werd er beroep gedaan op diverse vaklui uit Overpelt.

Op 28 april 1903 bracht aannemer Pieter Antoon Wellens zijn afrekening binnen.

DE BOUWWERKZAAMHEDEN EN BEGIN VAN HET KLOOSTERLEVEN

Op 1 mei 1901 werd de eerste steen van het klooster gelegd, alsook van de lagere meisjesschool, eveneens naar ontwerp van Hyacinth Martens. Omstreeks half mei 1901 ving men aan met de funderingen. Op 7 september 1901 werd een eerste som van 1.000 frank aan Martens uitbetaald als ereloon en als terugbetaling van door hem gedane onkosten voor de opzichter van de bouwwerken in Overpelt. Bouwmeester Martens had zelf immers L. Nelissen van Hasselt als toezichter aangesteld. De laatste betaling aan Martens, ingeboekt op 22 april 1903,

▼
Lagere school en
klooster met
oorspronkelijke
omheining van
cementrustiek
(prentbriefkaart,
kloosterarchief)

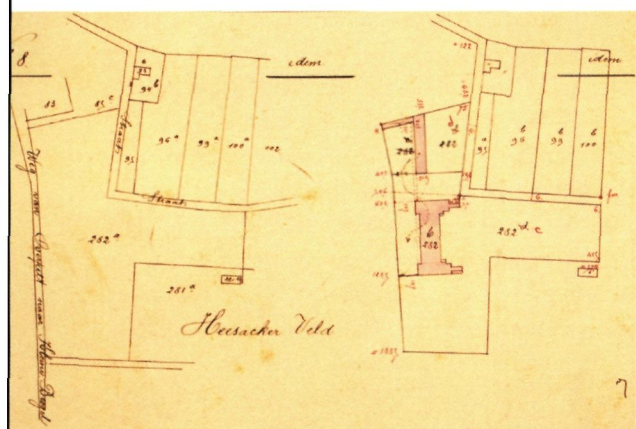
namelijk 500 frank, bracht de totale aan hem betaalde vergoeding op 6.000 frank.

Ondertussen, bij zijn bezoek in april 1902, constateerde Monseigneur Martinus-Hubertus Rutten (1841-1927), de nieuwe bisschop van Luik (32), dat alleen het souterrain en de begane grond af waren en dat men begon aan de bovenverdieping. In het najaar van 1902 waren de werkzaamheden zo flink gevorderd dat men reeds kon denken aan de inrichting van het interieur. De eerste keuken werd geïnstalleerd door koperslager Jacob Van Lindt-Teuwkens uit Overpelt.

Begin oktober 1902 kwamen de eerste vier zusters in het dorp aan. De kloosterannalen berichten: *"Comme dans toute nouvelle fondation, elles éprouvèrent les premiers jours de leur arrivée, les effets de la pauvreté: il n'y avait pas de meubles, pas même une chaise pour s'asseoir. [...] Vers le soir elles allèrent demander à Monsieur le Curé d'Overpelt une lampe, un peu de lait et de l'eau bénite"* (33). De volgende dagen zorgden ze voor de meest noodzakelijke meubels. Een groot aantal arbeiders zetten het bouwen verder. Er was nog geen enkele buitendeur om de toegang af te sluiten. Acht zusters vormden de eerste kloostergemeenschap, gesticht op 20 oktober 1902. In de morgen van 20 oktober 1902 kwamen vanuit Voeren de zusters Bernard en Hubertine aan in Ans en samen met de algemene overste Aloysia en zuster Antoinette vertrokken ze naar Overpelt via Luik, waar de bisschop hen in het station Palais kwam zegenen. In Hasselt voegde zuster Cécile van Lummen, aangewezen als novicemeesteres, zich bij hen. In Overpelt aangekomen, begaven zij zich eerst naar de kerk voor een gebed: *"Arrivées à Overpelt, nous nous rendîmes d'abord à l'église de la paroisse [...] De l'église, il n'y a qu'un pas au couvent. Là nous attendait avec impatience la Mère Madeleine de Wellen qui allait partager nos travaux. Notre premier soin en entrant dans notre nouvelle demeure fut de nous prosterner devant une petite statue de la Ste Famille. Au nom de nous toutes, notre chère Supérieure Générale lut une consécration à Jésus, Marie, Joseph"* (34). Het Klooster van de Heilige Familie begon geschiedenis te schrijven.

Op 22 oktober 1902, de dag na de feestdag van de patrones van de ursulinen, de Heilige Ursula, werden de klassen van de lagere meisjesschool geopend. Honderdzeventig jonge meisjes meldden zich aan. Omdat de school vanaf 1 oktober 1902 was aangenomen door de gemeente, kon de plaatselijke overheid bijspringen in de onkosten voor de aankoop van schoolmeubelen en de klasinrichting. Klooster en lagere school werden kadastraal genoteerd in 1903 (35).

▲ Kadastrale opmetingsschets 1903, nr. 8, met klooster en lagere school

In de kelderverdieping van het kloostercomplex werden diensten ondergebracht, als keuken, refter voor het dienstpersoneel, was- en strijkplaats, berging en stookplaatsen. De begane grond fungeerde voor gemeenschappelijke behoeften; de boven- en dakverdieping als verblijfplaatsen, kamers en slaapzalen. Het grootste deel van de rechterzijvleugel van het klooster was bestemd voor het noviciaat, dat in 1902 werd opgericht en in 1952 naar Diepenbeek werd overgebracht.

Op 18 november 1902 werd, op vraag van het bisdom, een retraitehuis in het kloostercomplex opgericht. In de lente van 1903 werden de verbouwingen voor dit retraitehuis aangevat. Op de grote zolder werden 44 'chambretten' ondergebracht, die in september 1903 af waren. Dit retraitehuis bleef tot 1940 bestaan.

▼ Refter van het retraitehuis, 1903-40 (oude foto, kloosterarchief)

▲ Eerste kapel in één van de grote zalen van de begane grond van het klooster, 1903-1940. Winterkapel voor de zusters (prentbriefkaart, kloosterarchief)

Op 1 oktober 1904 werd ook een bewaarschool geopend, met tachtig kinderen. De gemeente bekostigde de meubilering van de klassen. Op 29 juli 1905 kwam Monseigneur Rutten een tweede maal het klooster bezoeken. Al in 1907 bleek de kleuterschool te klein en werd er een nieuwe klas bijgebouwd door aannemer Jan Hubert Eyssen, waarover verder meer.

Voor de financiering van al deze gebouwen waren er bijdragen van de congregatie, leningen, gemeentelijke en provinciale toelagen voor de scholen,

◀ Voorgevel van het klooster met oude esdoorn op de voorgrond (foto O. Pauwels)

► giften en bijzondere inkomsten, waaronder oorlogsschade, opgelopen bij de inkwartieringen van Duitse soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Voorgevel van het klooster met linkerzij- en middenrisaliet
(foto O. Pauwels)

EEN KLOOSTER EN LAGERE SCHOOL

Het kloostercomplex kadert in het eclecticisme, een trant *"waarbij vormen van oudere meesters en vroegere stijlen worden 'uitgelezen' en gecombineerd tot een nieuw geheel"* en die een groot deel van de 19de en het begin van de 20ste eeuw de bouwkunst beheerste (36). Naar de neo-Vlaamse-renaissance verwijzen het horizontalisme, de symmetrie van het geheel en de kruisvensters, terwijl de trapgevelvormige bekroning van de middenrisaliet aan de neogotiek refereert.

Aanvankelijk was het geheel niet ommuurd. Enkel de voorzijde van het klooster en de lagere school hadden een omheining van cementrustiek, bestaande uit imitatie takken. In 1909 plaatste de firma Janssen-Van Hooydonk uit Turnhout aan de ingang van het klooster een ijzeren poort en twee zijpoortjes, die werden aangebracht tussen pijlers met bolbekroning en de aansluitende eerste kloostermuur. Nu bemerkt men aan straatzijde een veel later bakstenen muurtje, dito pijlers en ijzeren hekken, dit alles waarschijnlijk uit de tweede helft van de 20ste eeuw. Ten zuiden bevonden zich eertijds de voormalige weiden voor het vee, waar nu een parking is aangelegd, getuige oude foto's en prentkaarten.

De bakstenen gebouwen onder kunstleien bedaking hebben maar enkele oorspronkelijke dakpellen meer over. De originele schouwen verdwenen volledig. Voor bepaalde bouwonderdelen zoals

▼ Achtergevel van het klooster met latere luifel
(foto O. Pauwels)

muurbanden en hoekblokken werd natuursteen aangewend, terwijl de voormalige lagere school dan weer een latere bepleisterde en wit beschilderde afwerking kreeg. Het schrijnwerk van de kroonlijsten bleef behouden, maar in de jaren 1980-90 zijn de ramen en deuren van de grotendeels korfboogvormige muuropeningen veelal door pvc en aluminium vervangen. Lelievormige sierankers tooien het kloostergebouw.

De middenrisaliet van het negentien traveeën en twee bouwlagen tellende kloostergebouw wordt voorafgegaan door een bordestrap met smeedijzeren hekken tussen hardstenen pijlers met bolbekroning, een trap die leidt naar de voordeur, die geflankeerd wordt door driekwartzuiltjes met bekronende rondstaaf. Op de tweede bouwlaag is er een groot kloostervenster tussen natuurstenen gevelstenen met de inscriptie: ANNO 1901, verwijzend naar het eerste bouwjaar. De middenrisaliet markeert duidelijk de inkompartij, mede door de beëindiging bovenaan in een trapgevel met een spitsbogig spaarveld en een ingeschreven korfboognis, waarin onder een baldakijntje wit beschilderde, van cherubijntjes vergezeld beelden van de Heiligen Maria, Jozef en Jezus zijn opgesteld op een geprofileerde sokkel met de inscriptie: JESUS MARIA JOSEPH. Het klooster was immers toegewijd aan de Heilige Familie. Telkens vormen de drie uiterste traveeën van het klooster een uitspringende haakse vleugel. De boogvelden van de vensters zijn versierd met het Christusmonogram tussen kruisjes, de letters SMR tussen kroontjes (voor Sancta Maria Regina), SJOP tussen lelietakken (voor Sint-Jozef), SAE (voor St.-Angela Merici, stichteres van de orde) tussen idem dito en SUAR (voor St.-Ursula, patrones van de orde) tussen palmtakken. De zijrisalieten worden telkens getypeerd door een centraal kruisvenster, waarboven, op de tweede bouwlaag, twee smalle kloostervensters zijn aangebracht, met een centrale, van een sokkel en baldakijn voorziene lege nis, alle drie de elementen in een spitsboogomlijsting. Deze nissen waren van bij de aanvang leeg en dus niet voorzien van beelden.

Analoog doch eenvoudiger zijn de zijgevels en de achtergevel. De linkerzijgevel heeft een steektrap die lateraal toegang geeft tot het klooster, en een tweede trap naar de kelderverdieping. Achteraan de rechterzijrisaliet is er een recente lage aanbouw onder plat dak, die de originele onder zadeldak met oostelijk dakschild vervangt.

De achtergevel van de middenvleugel heeft een latere luifel op ijzeren zuilen met basement van cementrustiek, kadastraal genoteerd in 1939 (37),

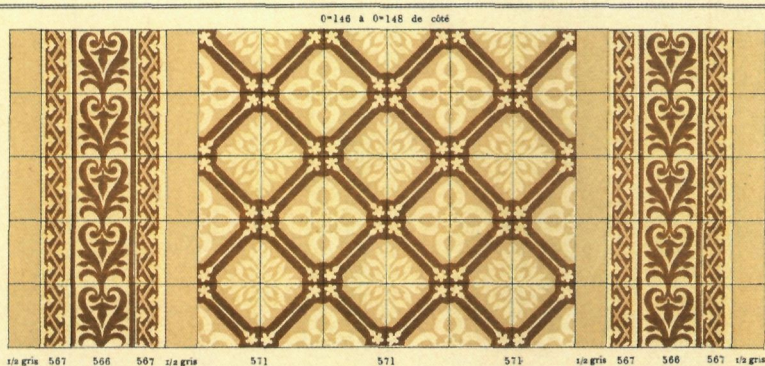

▶ Trappen naar de bovenverdieping van het klooster en cementtegelvloer in de gang (foto auteur)

BOCH FRÈRES. A MAUBEUGE (NORD)

▲ Tegels in de kloostergangen, afgebeeld in de catalogus van ca. 1890 van de firma Boch uit Maubeuge (privé verzameling)

en een originele linkeraanbouw onder platte bedaking, namelijk een achterportaal, voorzien van een bordestrap. Onder deze trap leidt een haakse steektrap naar de kelderverdieping. Aan de noordzijde van de achtergevel is er een gelijkaardige steektrap naar het souterrain.

Het interieur van het klooster omvat een kelderverdieping met een afwisselend okerkleurige, bruine en zwarte cementtegelvloer in de centrale gang, bewaarde pitchpine deuren naar de kelderruimten en bepleisterde en beschilderde troggewelven op waarschijnlijk ijzeren I-balken. In de wasplaats van het souterrain bleef een schouwmantel behouden. Twee eiken trappen, met kwart en twee balustervormige trappalen en telkens aangebracht onder de gelijkaardige laterale bordestrappen naar de bovenverdiepingen, leiden naar de kelders.

▲ Lagere school van 1901-1902, uitgebreid in 1938 (foto O. Pauwels)

Op de begane grond liggen in de centrale gangen originele decoratieve cementtegelvloeren met florale motieven en een hardstenen plint (38), op de bovenverdiepingen plankenvloeren. De vleugeldeuren in deze gangen hebben bovenlichten met een eenvoudige maar fraaie roedeverdeling.

Op de begane grond bleef een liftje bewaard om vanuit de keuken op de kelderverdieping warm eten naar de erboven gelegen eetzaal aan te voeren. De kamers die de gangen flankeren, onder meer voor leerkrachten en zusters, hebben behouden pitchpine deuren, dito ingemaakte kasten, doorgaans plankenvloeren en enkele eenvoudige schouwen van zwart en wit marmer. In het gedeelte voor de zusters, op de tweede bouwlaag, is de centrale gang voorzien van een bepleisterd plafond met eenvoudige centrale motieven in stuc en dwarsbalken rustend op van leeuwenkoppen voorziene consoles, die ook elders in het kloostercomplex voorkomen. De 'chambretten' van de internen bevonden zich eertijds op de derde bouwlaag. Het gehele interieur ademt een authentieke vredige sfeer uit.

Ten noordwesten, aan straatzijde, staat de aanvankelijk één bouwlaag hoge, voormalige lagere school, getuige de verschillende baksteenkleur, oude foto's en prentkaarten. Thans telt het gebouw vijftien traveeën beneden, elf traveeën met bredere muuropeningen boven, waarbij de rechtertravee van het oorspronkelijk slechts veertien traveeën tellende volume waarschijnlijk bij de latere verhoging is aangebouwd. De vierde en elfde travee vormen risalieten, vroeger met tuitgevelvormige bekroningen. De zijgevels zijn blind, terwijl de achtergevel analoog is aan die vooraan.

Overpelt. — Retraitenhuis

◀ Klooster met weide
ten zuiden,
1910-1920
(prentbriefkaart,
kloosterarchief)

▼ Boerderij
van 1908-1909
met pauwenhok
rechts, gezien vanuit
de nieuwe kapel
(foto O. Pauwels)

In het interieur van de school sluiten de klaslokalen direct aan op de traphallen in de zijrisalieten. Van een *préau*, een grote, multifunctionele, met ijzeren spanten en glas overdekte ruimte, waarin de leerlingen voor en na de lessen samenkwamen, een standardelement in de stadsscholen van het laatste kwart van de 19de eeuw, was in de 19de-eeuwse en begin 20ste-eeuwse kleine plattelandsscholen geen sprake (39).

DE BOERDERIJ, KAPEL EN NIEUWE KLASSEN 1904-1914

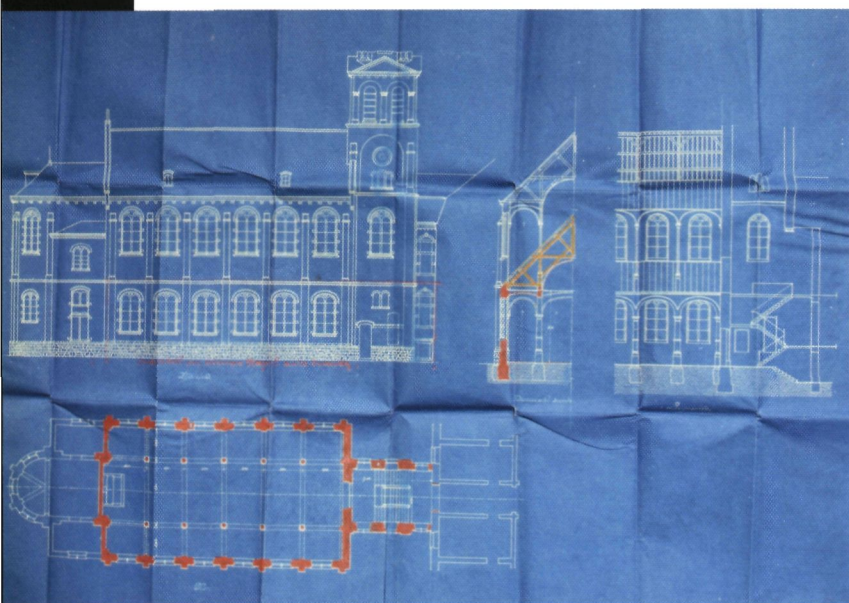
Naar een ontwerp van architect Martens werd in 1908-09 door aannemer Jan Hubert Eyssen in de tuin van het klooster de boerderij gebouwd. Dit werd kadastraal genoteerd in 1909 (40). De hoeve bestond uit een koeienstal, een schuur, een hooi- en graanzolder, een kelder met een stookhuis, twee varkensstallen, een stal voor de ezel, een bergplaats voor de koets en een knechtenkwartier. Achter het klooster lagen een groentetuin en een grote boomgaard. In de hogerop reeds vermelde weide ten zuiden van het klooster graasden enkele koeien, schapen en geiten.

Achteraan het kloostererf, ten zuidoosten, bevindt zich de voormalige knechtjeswoning met stallingen, heden schrijnwerkerij, een verankerde baksteenbouw onder zadeldak met mechanische pannen. Er

◀ Pauwenhok van
de boerderij
(foto auteur)

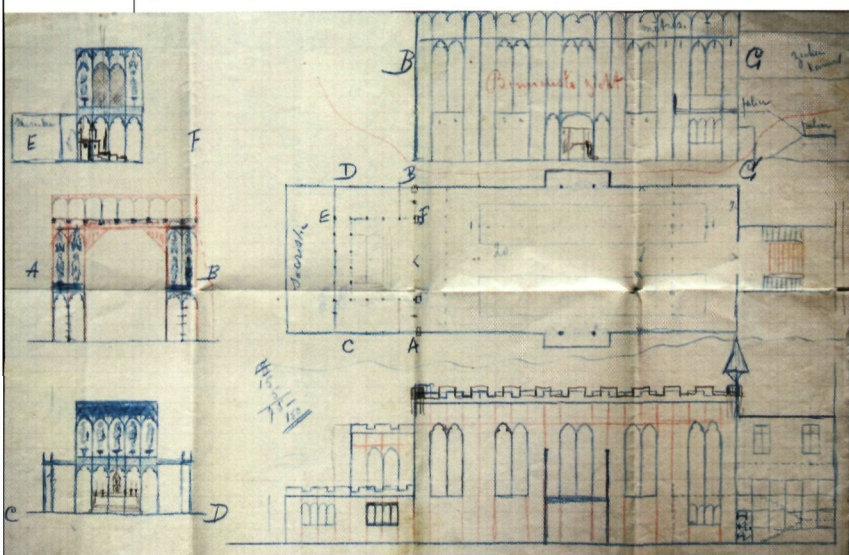

▲ Noordgevel. Doorsneden en plattegrond van het niet uitgevoerde neoromaanse ontwerp van de nieuwe kapel door Hyacinth Martens (foto O. Pauwels)

zijn gecementeerde muurbanden en omlijstingen, alsook grotendeels getoogde muuropeningen. In de buurt hiervan staat een zeszijdig bakstenen pauwenhok met gecementeerde afwerking en rondbogige openingen onder kunstleien bedaking. Ten zuiden hiervan komt een later bakstenen kippenhok voor, onder mank zadeldak met golfplaten. Dit hok heeft rechthoekige muuropeningen met ijzeren roedeverdelingen onder ijzeren I-balken.

▼ Ontwerp voor de nieuwe kapel door kanunnik Joannes Broux. Doorsneden, plattegrond en noordgevel (foto O. Pauwels)

Na korte tijd bleek het lokaal dat in het kloostercomplex fungeerde als kapel veel te klein wegens het grote aantal retraitanten en de aangroei van de zusters en novicen. Een eerste, deze keer wel bewaard ontwerp voor een nieuwe kapel, van de hand van Hyacinth Martens, werd niet uitgevoerd

bij gebrek aan financiële middelen. De bouwmeester had een bedehuis bedacht in neoromaanse stijl, waarbij de toren aan kloosterzijde, dus ten westen, diende te komen.

Begin 1909 werd gedacht aan een toen zeer nieuwe bouwconstructiemethode in gewapend beton, die niet alleen voor zeer degelijk doorging, maar bovendien goedkoop was. *“Les fonds manquaient pour l'érection d'une chapelle, mais la bonne Providence nous vint en aide. On venait d'inventer un nouveau système de construction en béton armé, système très avantageux et en même temps très solide. L'érection d'une chapelle étant ainsi devenue possible, il fut conclu, de l'avis de Monseigneur l'Evêque, de commencer les travaux”* (41). Bij de eerstesteenlegging van de nieuwe kapel werd het volgende genoteerd: *“Het jaar Onzes Heeren 1909, den 17den der maand Augustus, zijnde ZD.H.W. Monseigneur Martinus-Hubertus Rutten, Bisschop van Luik, de Wel Eerw. Heer Nys, Pastoor der parochie van Overpelt, is door den Zeer Eerwaarden Heer Kanunnik J. Broux, Visitator der kloosters van het Bisdom van Luik, de eerste steen dezer kapel gelegd, in tegenwoordigheid der leden van het algemeen Kapittel en der plaatselijke kloostergemeente. [...] De Gebrs Janssen van Neerpelt vonden in het begin van dit jaar een systeem van gewapend beton uit (sic), goedkoop en sterk, waardoor het oprichten eener kapel mogelijk werd. Het plan werd opgemaakt door den Zeer Eerwaarden Heer Broux en den aannemer Mr. Janssen”* (42). Volgens de annalen van de kloostergemeenschap werd de kerk dus ontworpen door de visitator van het klooster, kanunnik Joannes Broux (1859-1927) (43), in samenwerking met de aannemer uit Neerpelt (44).

In het archief van het ursulinenklooster wordt een ontwerp van Broux bewaard voor de nieuwe kapel. Het nieuwe bedehuis werd centraal en haaks op de achtergevel van de middenvleugel van het klooster aangebouwd. Het geheel van stapelbeton werd opgetrokken met voorgegoten en/of voorgevormde elementen. Maar waar en hoe de ijzeren wapening werd aangebracht, is niet duidelijk, daar de inwendige draagstructuur niet zichtbaar is. Er bestonden bovendien tal van mogelijkheden om geprefabriceerde elementen met elkaar te verbinden. *“Bientôt les murs s'élevèrent, pendant que notre dévoué Visiteur continuait à étudier le plan et à y apporter des modifications. Les travaux, à peine interrompus pendant quelques semaines à cause des froids de l'hiver, furent poussés avec vigueur au printemps de l'année 1910, et bientôt nous pûmes admirer une magnifique chapelle surmontée d'une belle tour”* (45). Een firma die bij de bouw van het bedehuis betrokken was, namelijk

de *Elsässische Emulsionswerke G.m.b.H.* of *Usines Alsaciennes d'Emulsions (S.a.r.l.)* uit Straatsburg, gaf een reclamekaart met afbeelding van de nieuwe kapel uit met het volgende onderschrift: “*Kirche der Ursulinerinnen in Overpelt, Belgien / vollständig in Eisenbeton ausgeführt, Deckschicht aus / Kunstsandstein mittelst Asphaltemulsion „Porolith“ / gedichtet. Ausführende Firma: / Jan Janssen-Corstjens in Neerpelt*”. Deze kaart werd als promotie naar potentiële klanten gestuurd, onder meer naar de zusters redemptoristen in Leuven. Het begrip ‘kunstzandsteen’ heeft hiermee te maken dat reeds in de tweede helft van de 19de eeuw ongewapende betonwaren doorgaans als cementsteen- of kunststeenartikelen werden aangeduid (46).

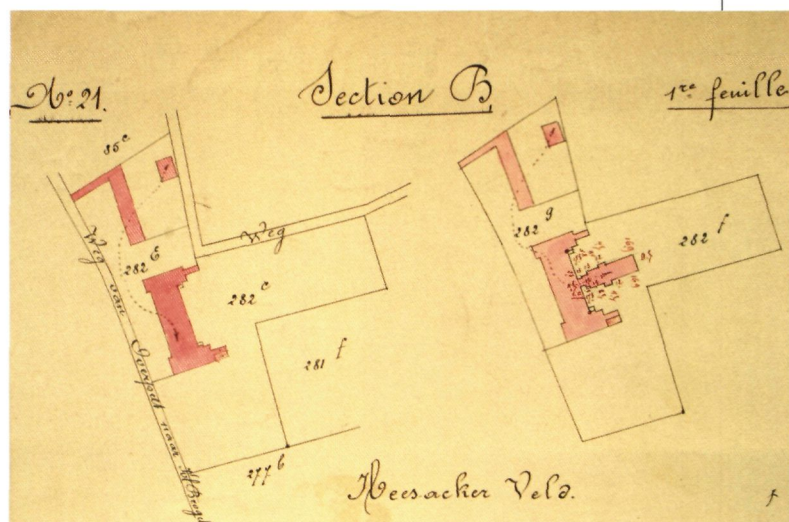
Het genoemde bedrijf uit de Elzas werd in 1908 door Charles Geisen in Straatsburg opgericht, in de periode 1870-1918 een Duitse stad. De firma fabriceerde producten voor waterdichtheid die uit natuurlijk asfalt en steenkoolteerpek verkregen werden. In 1909 was Geisen op zoek naar een materiaal dat tegelijkertijd waterdicht, soepel en makkelijk aan te brengen zou zijn. Hij vond het middel door een juteweefsel in warme bitumen te drenken. Het resultaat was een lichte doch stevige

deklaag. Het isolatiemateriaal *Mammouth* was geboren (47). De ursulinenkapel van Overpelt is niet alleen het mogelijk eerste bedehuis van gewapend beton in Vlaanderen en België (48), maar ook één van de eerste voorbeelden van het gebruik van het product voor waterdichtheid *Porolith* uit Straatsburg. De *Agent général-Dépositaire* ofwel algemene handelsagent en alleenvertegenwoordiger van de firma in België was G. Blanpain-Massonet, Albertlaan nr. 43, in Brussel. In april 1910 bracht Monseigneur Rutten een bezoek aan de bouwwerf, waarbij hij zijn bewondering en tevredenheid uitsprak; de bisschop had niet verwacht te horen dat kanunnik Broux de plannen voor het bedehuis ontworpen had: “*Monseigneur était émerveillé en voyant le beau bâtiment et traduisit son étonnement en disant: “Non, je ne me figurais pas pareille chose; c’est vraiment magnifique! Cela mérite d’être consacré. Et qui a donc été votre architecte? Demande Sa Grandeur. – Monseigneur, dit la Révérende Mère, en montrant Monsieur le Chanoine Broux, qui accompagnait Monseigneur, le voilà! Ah! dit agréablement Monseigneur, en se tournant vers Monsieur le Chanoine, vous ne m’avez pas dit cela”* (49). Op 5 mei 1910, hemelvaartsdag, zegende de gelegenhedenarchitect de kapel in. Nadat het bedehuis in de zomer van 1910 was afgewerkt en op 1 oktober de Aloysiaklok was gezegend, werd op 5 oktober 1910 de kapel plechtig ingewijd door Monseigneur Rutten, bijgestaan door vicaris-generaal Bovens en kanunnik Broux. De nieuwe kapel werd kadastraal opgetekend in 1911 (50).

Op het einde van het jaar 1911 gaf de betonconstructie van het bedehuis, nochtans waterdicht gemaakt, aanleiding tot vochtdoorslag, die sterke koude in de kapel veroorzaakte en waaraan niet te

◀ Promotiekaart van de Elsässische Emulsionswerke uit Straatsburg, met de nieuwe betonnen kapel van 1909-1910 (foto O. Pauwels)

▼ Kadastrale opmetingsschets 1911, nr. 21, met nieuwe kapel van 1909-1910

► Nieuwe kapel met bakstenen ommanteld in 1912. Rechts de nieuwe kleuterklassen en de half voltooid nieuwe kerk van Overpelt (prentbriefkaart, kloosterarchief)

Overpelt. — Retrettenhuis. — Kapel

verhelpen viel. Het experimentele karakter van deze zeer vroege betonbouw met afwerkende laag van asfalteemulsie was ongetwijfeld de oorzaak van de problemen. Daarom werd in de lente van 1912 een bakstenen parement rond de kapel gebouwd, met een ruimte tussen beide muren in. Daarbij werd de ordonnantie behouden, maar werd de koorpartij deels opgetrokken en voorzien van een centrale, oostelijke traptoren en werd een doorgetrokken zadeldak aangebracht na de gedeeltelijke sloop van de oorspronkelijke, betonnen koortoren. Naar verluidt verloor kanunnik Broux zijn functie van visitator in het bisdom Luik, wegens de enorme meerkosten die door deze vochtdoorslag en bouw van een nieuw bakstenen parement werden veroorzaakt (51).

De nieuwe klas van 1907 werd kadastraal genoteerd in 1909 (52). In 1907 werd een stuk grond aangekocht, nodig voor de uitbreiding van de lagere school langs de Vloeterstraat, waar nu een 'nieuwbouw' van 1963-64 staat. Op 25 april 1911 gaf het gemeentebestuur een toelage voor het optrekken van toiletten en een overdekte speelplaats. Door het een tweede maal verleggen van de Vloeterstraat kwam er meer bouwruimte vrij. In 1913 werden twee klaslokalen voor de lagere school opgericht, kadastraal opgetekend in 1915 (53). In totaal waren er nu al zes klassen.

DE KAPEL. EEN UNIEK CONCEPT EN MERKWAARDIGE STIJL

Achteraan de centrale kloostervleugel bevindt zich een wit beschilderd lager volume onder plat dak van 1909-1910, dat de verbinding maakt met de kapel uit dezelfde periode en dat zijn oorspronkelijk uitzicht grotendeels heeft behouden. Het is ook de enige restant van de betonnen constructie die nog aan de buitenkant waarneembaar is. Er zijn rechthoekige muuropeningen, dito spaarvelden en aflijnende spitsboogfriezen.

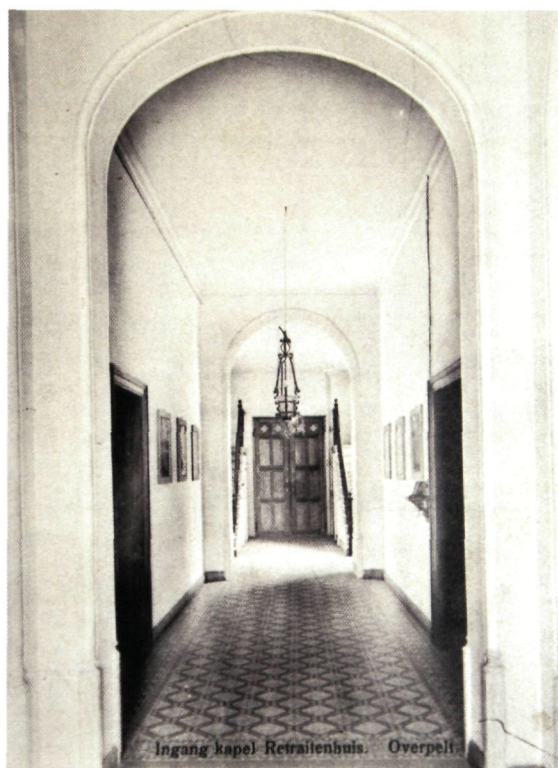
Het bedehuis ligt op de bovenverdieping van de kapelvleugel. Bij het bakstenen parement, waarmee de betonnen kapel van 1909-1910 in 1912 werd omsloten, is hardsteen aangewend voor lateien, waterlijsten en dekljsten van aandaken met bekronende kruisen ten oosten en westen, alsook voor de afwerking van de versneden, deels op elkaar gestelde steunberen.

De plattegrond van de neogotische georiënteerde kapel van het ursulinenklooster ontvouwt een schip van vijf traveeën met een koor van één rechte travee – waarachter zich de in 1912 vergrote sacristie bevindt – met een vlakke sluiting met aanleunende, vijfzijdige traptoren. Ten zuiden en ten noorden is er telkens een rechthoekige aanbouw, respectievelijk voor de biechtstoel en een gipsen beeld van de Heilige Familie.

▲ Verbindend betonnen volume van 1909-1910, tussen klooster en nieuwe kapel (foto O. Pauwels)

▲ Ingang van de nieuwe kapel (prentbriefkaart, kloosterarchief)

De traveeën zijn gescheiden door ritmerende, versneden steunberen, waartussen getraliede getoogde keldergaten, rechthoekige benedenvensters en doorgaans gekoppelde lancetvensters ter hoogte van de kapel werden aangebracht, waarboven gekoppelde lichtgleuven voorkomen. Er zijn getrapte, rechte muizentanden. De voorgevel heeft een spitsboogvenster in de geveltop. De oostgevel vertoont twee oculi en verder in de geveltop: twee lichtgleuven en een spitsboognis met hardstenen Onze-Lieve-Vrouwebeeld. Het leien zadeldak van de kapel heeft ten oosten een vierkante dakruiter met licht ingesnoerde spits. De aanleunende oostelijke traptoren met lancetvensters had eertijds een halve spits en heeft nu een vlakke bedaking.

Via een neogotische eiken vleugel deur is er toegang tot het bepleisterde en beschilderde eenbeukige interieur met vlakke overdekking. De traveeën worden geritmeerd door colonnetten die uitlopen op houten schoren en moerbalken. De triomfboog is spitsbogig. De vensters worden geflankeerd door ritmerende verticale banden, rustend op met cherubijntjes versierde kraagstenen. Links en rechts van het koor is er een doorgang naar de sacristie. In de koortravee zijn er drielobbige spitsbogen, rustend

op gelijkaardige colonnetten, waarvan de kapiteltjes versierd zijn met de evangelistentekens en andere religieuze symbolen, verwijzend naar de eucharistie, zoals een pelikaan, een doorboord hart, een paaslam en een kelk. De orgeltribune rust op gemarmerde zuilen met goudkleurige, met bladwerk en muziekinstrumenten versierde kapitelen en achzijdig basement. De tribune is bereikbaar via een eikenhouten steektrap in de haakse centrale kloostergang. Er ligt in de kapel een veelkleurige cementtegelvloer met gestileerde florale motieven en aan koorzijde een parketvloer in visgraatverband (54).

Het oorspronkelijke concept met koortoren is uniek. Deze deels nog bewaarde koortoren is via de huidige traptoren te bereiken en daardoor aan de oorspronkelijke buitenkant zichtbaar, vanuit het huidige interieur. Daar kan men ook goed waarnemen dat het stapelbeton uit geprefabriceerde, voorgegoten en/of voorgevormde elementen bestaat. Hoogstwaarschijnlijk is de oorspronkelijke vlakke dakplaat nog aanwezig, maar dit kon niet in situ worden vastgesteld.

De stijl, verwant met de Engelse neogotiek, is eveneens merkwaardig te noemen. Kenmerkend hier-

voor zijn het doorgedreven verticalisme, dat nu enkel aan de binnenzijde van de aangepaste kapel voelbaar is, de oorspronkelijk platte daken, de vierkante, eertijds van hoekpinakels voorziene toren en de eertijds aanwezige gekanteelde beëindiging van de muurvlakken.

Een gelijkaardige koortoren met vlakke afdekking en hoekpinakels komt voor bij de neogotische kloosterkapel van het Instituut der religieuze ursulinen van Onze-Lieve-Vrouw-Waver (1907-12), naar ontwerp van provinciaal architect Edward Carels (1857-1933) uit Lier (55). De eerstesteenlegging van dit bedehuis vond plaats op 21 juni 1909 (56). Mogelijk heeft kanunnik Broux zich door dit eerder begonnen doch ongeveer gelijktijdig uitgevoerd concept laten inspireren.

In de kapel is er heel wat mobilair aanwezig. In het koor zijn vijf gepolychromeerde houten beelden opgesteld: het centrale H. Hartbeeld wordt vergezeld door beelden van de H. Augustinus, verwijzend naar de orderegel, de H. Angela Merici, de stichteres van de orde, de H. Ursula, de patrones, en de H. Carolus Borromeus, die de kloosterregel van de ursulinen schreef. De gepolychromeerde houten beelden van Onze-Lieve-Vrouw op de maansikkel en de H. Jozef waren eertijds opgesteld in de toen nog open spitsbogen boven de doorgangen naar de sacristie en zijn thans geplaatst voor de pijlers van de triomfboog. Een gipsen beeld van de H. Familie op een neogotisch eiken basement is ondergebracht in een nis ten noorden. De groep is rechts gesigineerd: GUILL.[AUME] BEAUJEAN LIEGE. Deze in 1852 in Heerlen geboren beeldhouwer overleed in Luik, mogelijk in 1921, en maakte voornamelijk decoratieve sculpturen (57). Onder de triomfboog prijkt tenslotte een gipsen of beschilderd houten calvariekruis. Aan de zijwanden van de kapel hangt een gipsen kruisweg met inscriptie: H. HOEFNAGELS/PR. CH. PROOST (58). Een eclectisch altaar van veelkleurig marmer en koper, achteraan gesigineerd: H. CAERS EN ZOON / LEUVEN 1937, werd in 1936-37 geplaatst en op 27 juni 1937 gewijd. Aanvankelijk stond er een altaar dat van de binnenkapel was overgekomen. Onder de altaartafel bevindt zich een voorstelling van het Offer van Melchisedech. Van de voormalige neogotische, deels gepolychromeerde eiken communiebank van 1931, afkomstig van de kerk van de Heuvelse Heide in Lommel, bleven fragmenten bewaard met onder andere engelen en een voorstelling van het Laatste Avondmaal, laatstgenoemde verwerkt in het altaar van de in 1977 in het klooster

◀ Interieur van de nieuwe kapel van 1909-1910 richting koor en gezien vanaf de orgeltribune (foto O. Pauwels)

▼ Polychrome cement-tegelfloer in de nieuwe kapel (foto O. Pauwels)

◀▲ Tegels in de kapel van de firma Simons uit Le Cateau (foto's M. Baeck)

▲ Gevoegde en gestapelde betonblokken van de koortoren van de nieuwe kapel, met links het bakstenen parement van 1912 (foto O. Pauwels)

▲ Gepolychromeerd houten beeld van Onze-Lieve-Vrouw op de maansikkel (foto auteur)

▲ Gepolychromeerd houten beeld van Sint-Jozef (foto auteur)

▲ Gipsen beeld van de Heilige Familie door Guillaume Beaujean (foto O. Pauwels)

▼ Neogotische eiken biechtstoel (foto auteur)

▲ Gipsen kruiswegstatie door Ch. Proost (foto auteur)

ingerichte winterkapel. Van de zijdeurtjes met het manna en de toonbroden werden twee bidstoelen gecreëerd. De neogotische banken van Slavonische eik werden door de Heer Luykx van Lommel gemaakt in 1931. Verder omvat het interieur drie neogotische eiken koorstoelen, twee dito sokkels, drie dito biechtstoelen en decoratieve glasramen. Er zijn tevens muurschilderingen met de voorstelling van twee herten en een centraal Christusmonogram met de inscriptie: SICUT CERVUS AD FONTES AQUARUM (op de triomfboog), een

► Vakschool
Sint-Ursula,
de zogenaamde
naaischool,
van 1928-1929
(foto O. Pauwels)

centrale hand en vier cherubijnen in de hoeken (in de koortravee) en een orgel met de inscriptie: CANTATE DOMINO CANTICUM NOVUM (boven de orgeltribune). De kruisen met kelk en pelikaan in de spitsbogen boven de doorgangen naar de sacristie zijn van latere datum, daar deze bogen oorspronkelijk open waren. Eertijds was ook het plafond van schilderijen voorzien. De rijke interieuraankleding geeft de gebedsruimte een feestelijk cachet.

AANPASSINGEN EN NIEUWBOUW TIJDENS HET INTERBELLUM

► In de periode 1920-1922 werd de lagere school nogmaals uitgebreid, maar de belangrijkste bouwactiviteit uit de jaren 1920-'30 was de oprichting van de 'naaischool'. Op 10 oktober 1920 was al een naaischool, annex leergang huishoudkunde, in een zaal van het klooster ondergebracht. Eén van de eerste werken van de nieuwe plaatselijke overste, Mère Madeleine, was de bouw in 1928-1929 van de naaischool Sint-Ursula, naar ontwerp van moeder overste en Mère Assistente Germaine, school die in 1936-1937 werd uitgebreid naar ontwerp van bouwmeester Jef Perriëns (1900-1974) van Overpelt. Deze twee bouwfasen werden kadastraal genoteerd in 1929 en 1939 (59).

► Lourdesgrot van
1928-'29
(foto O. Pauwels)

De naaischool ligt meer achterin en parallel met de voormalige lagere meisjesschool. Aan Kloosterstraat-zijde telt men zeven traveeën en twee bouwlagen met hoeklisenen en een latere lage aanbouw onder lessenaarsdak (golfplaten). De achtergevel aan de Vloeterstraat is analoog, met een later aangebouwd rechterdeel onder plat dak van 1936-1937.

In 1928-1929 bouwden vier zusters eigenhandig de huidige gecementeerde grot van Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes in de kloostertuin, getuige de gedenksteen in de grot, ter vervanging van de eerste, veel kleinere van 1908. In dezelfde periode werden in de tuin ook beelden geplaatst van Jezus en de

HET OUDSTE BETONNEN BEDEHUIS VAN VLAANDEREN EN BELGIË? ⁽¹⁾

De Romeinse schrijver Marcus Vitruvius Pollio beschreef reeds *“een soort poeder dat van nature een wonderlijke uitwerking”* had. *“Wanneer men deze aarde mengt met kalk en steenstukjes dan geeft zij een zo grote sterkte, dat niet alleen bij gewone bouwwerken, maar zelfs bij in zee gelegen werken een steen-massa van grote hardheid wordt verkregen”* (2). Later raakte dit poeder bekend onder de naam puzzolaanaarde, naar één van de belangrijkste vindplaatsen bij het plaatsje Puzzuoli (Pozzuoli) in de omgeving van Napels. Het door Vitruvius beschreven mengsel zou men thans beton noemen. Onder meer het Pantheon in Rome (118-128) kreeg zo een betonnen koepel (3). Na de val van het Romeinse Rijk, circa 450, ging in West-Europa de beton-techniek en de ervaring in het maken van mortels nagenoeg geheel verloren.

Het woord beton is pas in de 18de eeuw ontstaan en wordt toegeschreven aan de Fransman Bernard Forest de Bélidor. De man verstond hieronder een mengsel van een hydraulische mortel met een grofkorrelig toeslagmateriaal (4).

Pas na de uitvinding in 1824 van het Portlandcement, genoemd naar de Engelse plaats Portland, door de Engelse metselaar Joseph Aspdin uit Leeds werd het gebruik van beton herontdekt (5).

Beton is dus een bouw materiaal, samengesteld uit een bindmiddel, dat de eigenschap heeft door toevoeging van water te verharderen – meestal is dit cement, maar het kan ook kalk, tras of iets anders zijn – en één of meer andere toeslagmaterialen zoals zand en grind of steenslag (6).

Bekende Engelse voorbeelden van vóór 1850 zijn de brug over de Menai Streets in Wales, een tunnel onder de Theems en het *British Museum*, beide laatste in Londen (7).

In Nederland en België beperkte het gebruik van beton zich aanvankelijk tot kleine waterbouwkundige werken, zoals de betonnen fundering van enkele sluizen in de Zuid-Willemsvaart, die in 1821-26 werd aangelegd.

Bij de gewelfvloeren van meerverdiepingsgebouwen als pakhuizen bleek echter een nadeel van het ongewapend beton. Dit materiaal is slechts in beperkte mate in staat de trekkrachten die ontstaan wanneer de vloer doorbuigt, op te nemen. De betonnen ge-

welfvloeren mochten dan ook niet een al te grote overspanning hebben. Om dit euvel weg te werken, werd in het buitenland vanaf circa 1850 geëxperimenteerd met een ijzeren wapening die de trekkrachten kon opvangen, waardoor de constructie intact bleef (8).

Het was vooral de Franse tuinman-constructeur Joseph Monier (1823-1906) die in de jaren 1860 en 1870 erin slaagde met zijn octrooien voor gewapend beton een doorbraak te bewerkstelligen voor dit materiaal (9). In 1867 bouwde François Coignet (1814-1888) het eerste flatgebouw van vijf verdiepingen in ongewapend beton, 92 rue de Miromesnil in Parijs (10).

In 1892 kreeg de te Neuville Saint-Vaast bij Arras geboren en eerst in Brussel en daarna in Parijs gevestigde aannemer François Hennebique (1842-1921) een octrooi op een bouwwijze waarbij hij kolommen, vloerplaten, langs- en dwarsbalken van gewapend beton tot één geheel maakte en daarmee de mogelijkheden voor de betonskeletbouw opende. IJzeren staven met U-vormige beugels van aanvankelijk platijzer golden als wapening. Met het monoliete systeem van Hennebique konden gebouwen geheel van beton gemaakt worden, terwijl het werken goedkoper uitviel (11). De beveiliging tegen brand nam tevens toe en door de lichtere bouwwijze waren niet langer zware fundamenteën noodzakelijk.

In 1880 verwierf het Gentse bedrijf van de Gebr. Fr.&J. Picha de octrooien van Monier voor België. Deze firma realiseerde in de jaren 1880 in Gent en omgeving en in Zeeuws-Vlaanderen een aantal doorgaans kleine werken in gewapend beton, waaronder waterputten, duikers en kleine loodsen (12). In 1894-96 bouwden architect Anatole de Baudot (1834-1915) en aannemer Paul Cottancin (1865-1928) de eerste monoliet in gewapend cement: de overdekte speelplaats van het *lycée Victor Hugo* in Parijs (13). In 1899-1900 was het de beurt aan François Hennebique om het eerste kantoorgebouw in gewapend beton op te trekken, 1 rue Danton in Parijs, met als architect Edouard Arnaud (1864-1944) (14).

De Parijse kerk *Saint-Jean de Montmartre* (1899-1905), naar ontwerp van architect Anatole de Bau-

dot, is het eerste bedehuis waarbij gewapend cement werd toegepast (15). Het plafond van de crypte, dat één geheel uitmaakte met de vloer van de bovenkerk, heeft maar een dikte van 7 cm. Met deze kerk maakte Baudot bovendien een heus manifest van de art nouveau. De voltooiing van het gebouw in 1904, de publicatie ervan in tijdschriften, de uitgave tenslotte van de brochure *L'Architecture et le ciment armé* van Anatole de Baudot in augustus 1905 reactiveerden de discussie over deze nieuwe bouwwijze en haar gebruik in de architectuur (16). Het onderscheid tussen gewapend cement en gewapend beton bestaat in de dosering van de componenten en de wijze van wapening. Daarbij komt dat men bij gewapend beton supplementair gebruik maakt van grind (17).

Lange tijd werden vrijwel alle betonconstructies uitgevoerd in stampbeton: een droge betonspecie met relatief weinig water, aangebracht in lagen van ongeveer 15 cm dikte en met behulp van stampers verdicht. Uit de behoefte om de betonspecie eenvoudiger en dus goedkoper te kunnen verwerken, ontstond daarna het gietbeton: een zeer vloeibare betonspecie door een overmaat aan water. Het werd voor het eerst op grote schaal toegepast bij de aanleg van het in 1914 geopende Panamakanaal. Toen men constateerde dat er een verband bestond tus-

sen de sterkte van het beton en de verhouding tussen de gebruikte gewichtshoeveelheden water en cement, is vanaf de jaren 1920 het gebruik van gietbeton sterk afgenomen. In plaats hiervan verwerkte men een zo droog mogelijke betonspecie, die op mechanische manier werd verdicht door middel van trillen of schokken (tril- en schokbeton) (18). De eerste grote kerk die in Frankrijk volledig in gewapend beton werd opgericht, is de *Notre-Dame-de-la-Consolation* in Le Raincy van 1922-23 van Auguste (1874-1954) en Gustave Perret (1876-1952) (19). Dit bedehuis heeft een rijzige toren, origineel van vorm, en een goed verlicht interieur. Het was ook de eerste keer dat het beton bij een kerk in zijn ruwe staat werd gelaten, al was dit vooral uit financiële noodzaak daar decoratieve bekledingduurder uitviel. Met een betonconstructie bestaande uit pijlers en gedrukte gewelven realiseerden de gebroeders een synthese tussen de gotische en de klassieke architectuur.

Beton werd van bij de aanvang geschikt geacht voor industrieel gebruik of transportinfrastructuur. Religieuze gebouwen bleven lange tijd wars van de toepassing van dit materiaal. De vrijheid van concept, de vaak gedurfde vernieuwingen en in elk geval het absoluut modern karakter van de constructies in gewapend beton leken niet in overeenstemming met het eerbiedwaardige aspect dat de traditie voorschrijft voor grote kathedralen. De noden van het moderne leven, die een vlotte en economische uitvoering vereisten, evenals de tendens om de stijl van de gebouwen aan te passen aan het lokale karakter van de omgeving, vooral in de na de Eerste Wereldoorlog opgetrokken nieuwe of wederopgebouwde wijken, hebben deze vooroordelen langzamerhand overwonnen. Ook voor de restauratie en de consolidering van bestaande kerkgebouwen werd gewapend beton toegepast (20).

Enkele vroege voorbeelden van betonkerken in België zijn de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Zonnebeke (1921-24) van Huib Hoste (1881-1957) (21), één van de eerste moderne kerken van ons land, met een nog enigszins archaisch concept, een bakstenen hallenkerk overwelfd met betonspanen die zichtbaar zijn in de ruimte en metalen trekankers hebben als extra versteviging, de *Eglise Saint-Aybert* (1919-26) in Bléharies (Henegouwen) van Henry Lacoste (1885-1968) (22), een bakstenen bedehuis in art deco met eveneens zichtbare, betonnen boogspanen, en de Kerk van de H. Suzanna (1926-28)

De Onze-Lieve-Vrouwekerk van Zonnebeke (1921-1924) van Huib Hoste is één van de eerste moderne kerken van ons land (foto O. Pauwels)

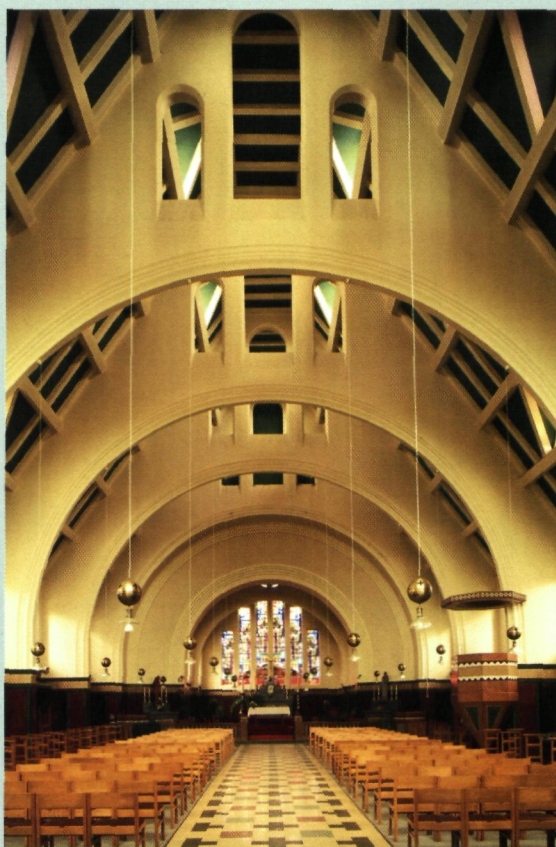
▲ Betonnen spanten van Zonnebeke maken de structuur uit van de kerk (foto O. Pauwels)

◀ De Eglise Saint-Aybert in Bléharies (1919-1926) van Henry Lacoste werd in art deco gebouwd (foto O. Pauwels)

in Schaarbeek van de sterk door het oeuvre van de gebroeders Perret beïnvloede Brusselse architect Jean Combaz (1896-1979), de eerste kerk in de Belgische hoofdstad die volledig in gewapend beton werd opgetrokken (23). Door een overspanning in dit stevig materiaal verkreeg men een breed en kort schip, zonder zijbeuken, zodat alle gelovigen het hoofdaltaar konden zien, één van de doelstellingen van de sinds 1903 furore makende liturgische beweging (24).

Gezien het bouwjaar 1909-10, is de kapel van het ursulinenklooster van Overpelt bijgevolg een uiterst vroeg en daardoor zeer zeldzaam voorbeeld van vooroorlogse religieuze architectuur in gewapend beton. Het gaat om één van de oudste bedehuizen in deze bouwtechniek in Vlaanderen en, naar de huidige stand van het architectuurhistorisch onderzoek, hoogstwaarschijnlijk ook in België (25). Het feit dat het niet een in het werk gestorte betonbouw betreft, maar dat het gaat om volledig geprefabriceerde, voorgevormde en/of voorgegoten elemen-

◀ Ook in Bléharies zijn de betonnen boogspanten van de bakstenen kerk zichtbaar (foto O. Pauwels)

► De blokvormige volumes van de Kerk van de Heilige Suzanna (1926-28) in Schaarbeek zijn opgetrokken in betonsteen en zijn dus qua bouwtechniek en monumentale stijl vergelijkbaar met de originele ursulinenkapel van Overpelt; deze komt evenwel door de spitsbogen, de kantelen en de hoekpinakels neogotisch over (foto O. Pauwels)

► Het brede schip, zonder zijbeuken, van de Schaarbeekse kerk laat de gelovigen toe het hoofdaltaar goed waar te nemen (foto O. Pauwels)

ten, die in situ werden gevoegd en gestapeld – een door de kosten van vervoer naar en montage op de bouwplaats duurdere en daarom eerder uitzonderlijke betonconstructiemethode – is des te meer opmerkelijk (26)!

EINDNOTEN

- (1) Over de betonbouw in België bestaat geen omvattende studie. De korte geschiedenis van het gewapend beton, die we in dit kaderstuk naar voor brengen, is vooral gebaseerd op literatuur aangaande het gebruik van dit 'moderne' materiaal in Frankrijk en Nederland.
- (2) Geciteerd in SCHIPPERS H., *Bouwt in beton! Introductie en acceptatie van het gewapend beton in Nederland (1890-1940)*, Gouda, 1995, p. 5.
- (3) OOSTERHOFF J., *Kracht en vorm. De draagconstructie van bouwwerken eenvoudig verklaard*, (Bouwtechniek in Nederland, 4), Delft-Zeist, 1990, p. 102-103.
- (4) ID., ARENDS G.J. e.a., *op.cit.*, p. 235.
- (5) ID. e.a., *op.cit.*, p. 236.
- (6) Over de geschiedenis van beton en gewapend beton leze men vooral ID. e.a., *op.cit.*, p. 22-49 en 233-315.

- (7) SCHIPPERS H., *op.cit.*, p. 7.
- (8) OOSTERHOFF J., ARENDS G.J. e.a., *op.cit.*, p. 22-23; SCHIPPERS H., *op.cit.*, p. 8.
- (9) OOSTERHOFF J., ARENDS G.J. e.a., *op.cit.*, p. 23; SCHIPPERS H., *op.cit.*, p. 9-10; MARREY B. en HAMMOUTÈNE F., *Le béton à Paris*, Parijs, 1999, p. 27-28.
- (10) ID., *op.cit.*, p. 25 (nr. 4) en 215.
- (11) OOSTERHOFF J., ARENDS G.J. e.a., *Ibid.*; SCHIPPERS H., *op.cit.*, p. 11; DELHUMEAU G., *L'invention du béton armé. Hennebique 1890-1914*, (Collection essais Éditions Norma, o.l.v. M. CULOT), Parijs, 1999.
- (12) OOSTERHOFF J., ARENDS G.J. e.a., *op.cit.*, p. 24 en 26; SCHIPPERS H., *op.cit.*, p. 13-14.
- (13) MARREY B. en HAMMOUTÈNE F., *op.cit.*, p. 32 (nr. 7) en 215.
- (14) COLLINS P., *Splendeur du béton. Les prédécesseurs et l'œuvre d'Auguste Perret*, vert. uit het Engels door P. LEBRUN, Parijs, 1995, p. 113-115, 313, pl. 15 op p. 114; DELHUMEAU G., *op.cit.*, p. 159 e.v., 295; MARREY B. en HAMMOUTÈNE F., *op.cit.*, p. 35 (nr. 9) en 215.
- (15) COLLINS P., *op.cit.*, p. 196 e.v., 314, pln 31-33 op p. 197-198 en 205; MARREY B. en HAMMOUTÈNE F., *op.cit.*, p. 33-34 (nr. 8); SIMONNET C., *Le béton, histoire d'un matériau. Économie, technique, architecture*, Marseille, 2005, p. 132-133.
- (16) DELHUMEAU G., *op.cit.*, p. 255.
- (17) MARREY B. en HAMMOUTÈNE F., *op.cit.*, p. 29.
- (18) OOSTERHOFF J., ARENDS G.J. e.a., *op.cit.*, p. 238.
- (19) JAMOT P., *A.-G. Perret et l'architecture du béton armé*, Parijs-Brussel, 1927, p. 46-57, pl. XXII-XXVI; *Les églises en béton*, in *La technique des travaux*, 3, 1927, p. 7-10, fig. 2 en 9-13; COLLINS P., *op.cit.*, p. 429-444, pln 73-77a; *Les frères Perret. L'œuvre complète*, o.l.v. M. CULOT, D. PEYCERE en G. RAGOT, Parijs, 2000, p. 124-129 et passim.
- (20) *Les églises en béton*, *cit.*, p. 3.
- (21) LEONARD E., *Moderne godsdienstige kunst. De kerk van Zonnebeke door bouwmeester Huib. Hoste*, in *Vlaamsche Arbeid*, 22, 1927, p. 174-180; PIL V., *Zonnebeke. Heerlijk verleden en zonnig heden*, Langemark, 1962, p. 332-338; SMETS M., *Huib Hoste, voorvechter van een vernieuwde architectuur*, Brussel, 1972, p. 52, 92-94 en 153; BEKAERT G., *Landschap van kerken. 10 eeuwen bouwen in Vlaanderen*, Leuven-Antwerpen, 1987, p. 267; VANDENBREEDEN J. en VANLAETHEM F., *Art deco en modernisme in België. Architectuur in het Interbellum*, (Architectuur in België), Tielt, 1996, p. 46 en 166; VANDENBREEDEN J., *Het dilemma bij de wederopbouw*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 1998, 2, p. 6-7; GROENEN E., *Vorm, kleur en glas in lood in het werk van Eduard Van Steenberghe en Huib Hoste*, in *Monumenten en Landschappen*, 19, 4, 2000, p. 46-47; POULAIN N., *Interbellum-interieurbezoek 82. Onze-Lieve-Vrouwekerk Ieperstraat, Zonnebeke*, (Interbellum-interieurbezoeken. Reeks 2001), Gent, 2001, p. 556-564; JASPERS P., *Wederopbouwarchitectuur te Zonnebeke 1922*, in VERPOEST L., DE HOUWER V., DE WINTER L. en JASPERS P., *Huib Hoste in Zuid West Vlaanderen. Tentoonstellingscatalogus*, Kortrijk, 2002, p. 32-34 en 54-55, nrs 42-44; DE HOUWER V., HEYNICKX R., JASPERS P. en VANDENBORRE H., *De ruis tussen een kromme en een rechte lijn. Huib Hoste en de kerk in Zonnebeke*, in *Monumenten en Landschappen*, 23, 2, 2004, p. 35-63 (met verdere bibliografie); DE WINTER L., SMETS M. en VERDONCK A., *Huib Hoste 1881-1957*, Antwerpen, 2005, p. 118-119 (met verdere bibliografie).
- (22) LACOSTE H., *Eglise et place communale de Bléharies (Hainaut)*, in *L'Emulation*, 47, 1927, 1, p. 1-6, pl. 1-3; MARTINY V.G., *Notice sur Henry Lacoste membre de l'Académie*, in *Koninklijke Academie van België. Jaarboek voor 1971*, 137, 1971, p. 174; DELERIVE H., *L'église de Bléharies. Son histoire et sa construction*, s.l., 1988; *Henry Lacoste (1885-1968)*, in *Académie de Bruxelles. Deux siècles d'architecture*, Brussel, 1989, p. 440 en 441; JASPERS P., *De St.-Albertuskerk van Zwartberg en de St.-Theodarduskerk van Beringen-Mijn: mijnkathedralen van Henri Lacoste*, in *Monumenten en Landschappen*, 20, 3, 2001, p. 27 en 49; H(ENNAUT) E., *Lacoste, Henry*, in *Repertorium van de architectuur in België...*, *op.cit.*, p. 382-384; ID. en LIESENS L., *Un imaginaire Art Déco. Henry Lacoste architecte 1885-1968*, Brussel, 2003, p. 6-7, 20-21 en 60 (met verdere bibliografie).
- (23) *L'église Sainte-Suzanne à Schaerbeek*, Brussel, 2003.
- (24) Cf. JASPERS P., *art.cit.*, p. 48-49.
- (25) Een evenwel oudere betonnen kapel is de kapel Masy van 1904 in Houthalen-Oost, een van grafnissen voorzien bedehuis in neo-Byzantijnse stijl naar het model van het mausoleum van Galla Placidia in Ravenna. Welke betontechniek hier is gebruikt, is niet duidelijk. Het bedehuis werd opgericht door Théodore Masy, mijnningenieur en directeur-gerant van de steenkoolmijnen Bonne Espérance, Batterie & Violette. Cf. PAUWELS D., *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 19n 3. Provincie Limburg. Arrondissement Maaseik. Kanton Peer*, Turnhout, 2005, p. XXXIV en 102-103 (met verdere literatuuropgave).
- (26) OOSTERHOFF J., ARENDS G.J. e.a., *op.cit.*, p. 243-245: *In het werk storten of prefabriceren?* Eén van de vroegste toepassingen van prefabricatie in de betonbouw dateert uit 1892, toen voor de constructie van een casino in Biarritz in Frankrijk een groot aantal betonnen balken is geprefabriceerd.

▲
Calvarieberg
van 1933
(foto O. Pauwels)

H. Maagd Maria, alsook van de stichteres van de orde, de H. Angela Merici, de patrones, de H. Ursula, en van beschermheiligen zoals St.-Michiel. Een mergelstenen Calvarieberg in de zuidoostelijke hoek van het kloosterdomein volgde in 1933, een beeld van het H. Hart, ter vervanging van een eerder exemplaar, in 1934. Kort daarna werd de naar de stichteres van de orde genoemde Sint-Angelaan aangelegd, een breed pad, dat aanvankelijk voorzien was van met klimrozen begroeide rondbogen en van de boerderij liep naar de huidige, vooraan open H. Hartkapel onder mansardedak. – Vandaag de dag is het voormalige sacramentsaltaar, eertijds opgesteld in deze kapel, vervangen door het tweede H. Hart-beeld. – Vervolgens werd de kloostertuin met een muur omringd. In de periode 1933-1935 werd het kloosterdomein meermaals

uitgebreid, zodat er een aaneengesloten blok van circa 4,5 ha ontstond. Ten behoeve van de lagere school en de op 1 september 1938 opgerichte middelbare afdeling, werd de lagere school verhoogd met een tweede bouwlaag met vier nieuwe lokalen naar ontwerp van bouwmeester Jef Perriëns.

NA DE TWEEDE WERELDOORLOG

Na 1945 werden tijdens diverse bouwcampagnes nieuwe gebouwen opgetrokken voor lager en middelbaar onderwijs (60), waaronder de afdeling Humaniora en Technisch onderwijs: het Instituut Mater Dei en het Technisch Instituut Mater Dei. Het internaat bestond van 1948-49 tot 1984, toen het op 30 juni werd gesloten, daar de zusters een dagje ouder werden en de infrastructuur volledig diende aangepast te worden om aan de toenmalige strenge normen te kunnen voldoen. De hoofdzetel van de ursulinen werd in 1952 verplaatst naar de Lombaardstraat in Hasselt, terwijl het algemeen noviciaat naar Diepenbeek verhuisde. Bij gelegenheid van het gouden jubileum van het klooster in 1952 schonk de gemeente 50.000 frank voor het bouwen van een kapel ter ere van O.-L.-Vrouw van Banneux. Dit in 1954 ingewijde bedehuis verdween in de jaren 1970, wegens uitbreiding van prefab lokalen. In 1968 werd -door de oprichting van het bisdom Hasselt- de Diocesane Unie van het Bisdom Luik omgevormd en zag de Congregatie van de Zusters Ursulinen van het Bisdom Hasselt het licht. (De houten ramen van kloostercomplex, lagere school en naaischool werden, zoals hogerop al aangetoond, in de jaren 1980-90 grotendeels vervangen door ramen van aluminium en pvc met dubbele beglazing.)

Op 1 september 1998 startte men met de vzw De Linde, Katholieke Basisschool Overpelt, koepel van de voormalige Sint-Ursulaschool voor meisjes en de Rodenbachschool voor jongens. Men nam deze stap om 'gemengd' onderwijs te kunnen aanbieden. Op 1 januari 1999 werden de gebouwen aan de Kloosterstraat en de Vloeterstraat door de vzw Religieuzen Ursulinen in erfpacht gegeven aan de vzw De Linde.

Sedert 1 september 1999 behoort Mater Dei tot de scholengemeenschap Sint-Willibrord, die acht scholen uit Lommel, Overpelt, Neerpelt en Hamont omvat.

HERBESTEMMING

Daar de laatste drie zusters ursulinen kort na het jubileum van 2002 het klooster van Overpelt verlieten, heeft het huidige Instituut Mater Dei het plan opgevat het complex om te bouwen tot bijkomende klaslokalen. Een bescherming als monument biedt de mogelijkheid toezicht te houden op de nodige aanpassings- en brandbeveiligingswerken, zonder te raken aan de essentie van het oorspronkelijke concept van bouwmeester Martens. Voor het oude klooster is daardoor een nieuwe toekomst weggelegd.

Tot de waardevolle omgevingsfactoren van het kloostercomplex behoren meerdere oude bomen, waaronder eiken, esdoorns, acacia's, notenbomen, linden, een kastanjeboom en een rode beuk, alsook taxus en buxus siervormen in de buurt van de Lourdesgrot met omheining van cementrustiek.

De unieke vooroorlogse betonbouw, het uitzonderlijke concept en de buitengewone stijl van de kloosterkapel, naar ontwerp van kanunnik Joannes Broux, vormen ongetwijfeld de belangrijkste beweegredenen tot bescherming.

Dirk Pauwels is als kunsthistoricus en erfgoedconsulent verbonden aan het Agentschap R-O Vlaanderen van het Vlaams Ministerie van Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed.

EINDNOTEN

- (1) *Religieuze Neogotiek in de Teutendorpen* (tent.cat.), Neerpelt, 1989, vooral p. 32-35; VERPOEST L., *Neogotiek in Limburg*, werkdokument 5/001 van Studiedag neogotiek in Noord-Limburg, Lommel, 9 juni 1990, Leuven, 1990; ORLENT M., *Neogotische kerkbouw in Noord-Limburg. Samenwerking tussen bouwmeester Hyacinth Martens (1847-1919) en architect Vincent Lenertz (1864-1914)*, in *Monumenten en Landschappen*, 18, 1, 1999, p. 19-64; BILSEN A. en ORLENT M.J.M., *De Sint-Niklaaskerk van Neerpelt. Geschiedenis en kunstbezit*, Neerpelt, 2002, p. 116-137 et passim; C(OOMANS) Th., *Lenertz, Vincent*, in *Repertorium van de architectuur in België. Van 1830 tot heden*, o.l.v. A. VAN LOO, Antwerpen, 2003, p. 394.
- (2) PAUWELS D., *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 19n 2. Provincie Limburg. Arrondissement Maaseik. Kanton Neerpelt*, Turnhout, 2005, p. XLIV-XLVII en 455-456.
- (3) ID., *op.cit.*, p. 356-360, fig. 180-181.
- (4) ID., dossier nrs DL2516 en DL2515, Hasselt, Afdeling ROHM Limburg, Cel Monumenten en Landschappen, 2005.
- (5) ID., *Bouwen door de eeuwen heen...*, *op.cit.*, p. 362-368, Pl. VIII en fig. 183-187.
- (6) VAN DE SYPE L. en SCHROË A., *150 jaar zusters Ursulinen te Hamont 1839-1989*, Hamont-Achel, 1989, p. 19-23; *150 jaar zusters Ursulinen Sint-Truiden 1850-2000*, Sint-Truiden, 2000, p. 13-21.
- (7) SCHLUSMANS F., *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 19n 1. Provincie Limburg. Arrondissement Maaseik. Kantons Bree-Maaseik*, Turnhout, 2005, p. 470-472, fig. 255.
- (8) PAUWELS D., *Bouwen door de eeuwen heen...*, *op.cit.*, 33-37, fig. 16-17.
- (9) ANCIAUX K., ENGELBOSCH Ch. en SMEESTERS J., *Zorg voor ziel, geest en lichaam*, in *Sint-Truiden ingekaderd 1830-1914* (tent.cat.), Sint-Truiden, 1998, p. 219; DRIESEN W., *Nieuwbouw op het platteland*, in *Sint-Truiden ingekaderd...*, *op.cit.*, p. 137; *150 jaar zusters Ursulinen Sint-Truiden...*, *op.cit.*
- (10) PAUWELS D. en SCHLUSMANS F., *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 14n 4. Provincie Limburg. Arrondissement Tongeren. Kanton Borgloon*, Turnhout, 1999, p. 463-464, fig. 282.
- (11) VANTHILLO C., *De kapel van de zusters Ursulinen in Herk-de-Stad*, in *Monumenten en Landschappen*, extra nr. *Open Monumentendag 1991*, p. 50-51.
- (12) SCHLUSMANS F., *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 14n 2. Provincie Limburg. Arrondissement Tongeren. Kanton Voeren*, Turnhout, 1992, p. 17-18, fig. 11.
- (13) *Zusters voor Diepenbeek. 125 jaar Zusters Ursulinen in Diepenbeek 1853-2003*, Diepenbeek, 2003; PAUWELS D., *Historische nota ursulinenklooster Diepenbeek*, Hasselt, Agentschap R-O Vlaanderen, R-O Limburg - onroerend erfgoed, 2007.
- (14) Cf. infra de literatuur vermeld in eindnoot 26.
- (15) PAUWELS D., *Bouwen door de eeuwen heen...*, *op.cit.*, p. 362-368, Pl. VIII en fig. 183-187.
- (16) BAECK M., *Gethsemani 1841-1991. Het Instituut der religieuze Ursulinen te Onze-Lieve-Vrouw-Waver*, in *Monumenten en Landschappen*, 10, 6, 1991, p. 22 en 43 (noot 2).
- (17) RECKO E. e.a., *100 jaar Zusters Ursulinen Overpelt*, Overpelt, 2002, p. 44. De volledige bouwgeschiedenis van klooster en scholen vindt men in deze bron op p. 53-81, alsook in de inventaris geciteerd in noten 2 en 5.
- (18) PAUWELS D., *Bouwen door de eeuwen heen...*, *op.cit.*, p. 33-37, fig. 16-17.
- (19) RECKO E. e.a., *op.cit.*, p. 45.
- (20) Hasselt, Archief van het Kadaster (AK), Opmetingsschets 1901, nr. 10.
- (21) ID., *op.cit.*, p. 46 en 62.
- (22) BILSEN A. en ORLENT M.J.M., *op.cit.*, vooral p. 67-115; PAUWELS D., *Bouwen door de eeuwen heen...*, *op.cit.*, p. 256-262, Fig. VIII en fig. 130.
- (23) ORLENT M., *art.cit.*, p. 21 en 23.
- (24) ID., *art.cit.*, p. 23. Christine Vanthillo vermoedt dat het ursulinenklooster van Herk-de-Stad ontworpen werd door het duo

- Martens en Lenertz. In 1851 kwamen aldaar drie zusters aan om er een gemeenschap op te richten. Na voorlopige behuizing kochten zij in 1876 bouwgrond aan de Diestsesteenweg om er een klooster, gewijd aan Sint-Jozef, te vestigen. Cf. VANTHILLO C., *Ibid.*
- (25) ORIENT M., *ibid.* De kostschool van de Saffraanberg in Sint-Truiden werd niet door Martens ontworpen, maar wel door architect Edmond Serrure (1856-1925) uit Sint-Truiden. Zie *150 jaar zusters Ursulinen Sint-Truiden...*, op.cit., p. 52.
- (26) *125 jaar Zusters Ursulinen te Heusden*, Heusden, 1979; ROMBAUT M.F. en CLAES A., *150 jaar Zusters Ursulinen in Heusden. 24 september 1854 – 24 september 2004*, Heusden, 2004, p. 13 (met oude prentbriefkaarten).
- (27) "Un premier croquis fut fait par l'architecte Monsieur Martens de Stevoort, et soumis à l'examen des Conseillères à la réunion du Conseil qui eut lieu à Hamont le 12 et le 13 décembre 1900". *Annales de la Communauté des Religieuses Ursulines d'Overpelt*, onuitg. bron, p. 11.
- (28) *Annales de la Communauté des Religieuses Ursulines d'Overpelt*, onuitg. bron, p. 11-12.
- (29) GEURTS J., *Een man van karakter (Joris Helleputte)*, Maaseik, 1907; PAESMANS S., *De Julianakapel te Sint-Joost-ten-Node*, in *Monumenten en Landschappen*, 1, 5, 1982, p. 24-34; MAES K., *Het oeuvre van Joris Helleputte in Limburg*, werkdocument 5/002 van de Studiedag neogotiek in Noord-Limburg, Lommel, 9 juni 1990, Leuven, 1990; VERPOEST L., *Joris Helleputte, ingénieur en architect (1852-1925)*, in *Monumenten en Landschappen*, 16, 4, 1997, p. 25-40; VERMEIREN R. en BESSEMANS L., *Joris Helleputte en de Leuvense neogotische ateliers* (tent.cat.), Leuven, 1997; STYNEN H., *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*, Brussel, 1998, p. 364; *Joris Helleputte. Architect en politicus 1852/1925*, o.l.v. J. DE MAEYER, L. VAN MOLLE en K. MAES, (*KADOC Artes*, 1), 2 dln, Leuven, 1998; VERPOEST L., *Helleputte, Joris (eigenlijk Helleputte, Georges Augustin)*, in *Repertorium van de architectuur in België...*, op.cit., p. 341-342.
- (30) ID., *Bethune, Jean-Baptiste*, in *Repertorium van de architectuur in België...*, op.cit., p. 150-151 (met verdere literatuuropgave).
- (31) *Mens en machine 1750-1940 / Ontwikkelingen op het terrein van industriële archeologie in Belgisch- en Nederlands Limburg* (tent. cat.), (*Kunst en oudheden in Limburg*, 17), 2de druk, Sint-Truiden, 1979, p. 27-29 (over Rekemse bakstenen); LINTERS A., *Industrieel erfgoed in Limburg*, (*Kunst en oudheden in Limburg*, 18. *Mens en machine*, 2), Sint-Truiden, 1979, p. 33-34 (idem dito).
- (32) WOUTERS N., art. *Rutten, Martinus-Hubertus*, in *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, 3, Tielt, 1998, p. 2676-2678 (met verdere bibliografie).
- (33) *Annales de la Communauté des Religieuses Ursulines d'Overpelt*, onuitg. bron, p. 14.
- (34) *Annales de la Communauté des Religieuses Ursulines d'Overpelt*, onuitg. bron, p. 14.
- (35) Hasselt, AK, *Opmetingsschets* 1903, nr. 8.
- (36) HASLINGHUIS E.J. en JANSE H., *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, 4de, geheel opnieuw bewerkte en vermeerderde druk, Leiden, 2001, p. 160.
- (37) Hasselt, AK, *Opmetingsschets* 1939, nr. 32.
- (38) De tegels in de kloostergangen werden vervaardigd door de firma Boch Frères in Maubeuge. Met dank aan Mario Baeck voor deze informatie. Cf. BAECK M. en VERBRUGGE B., *De Belgische Art Nouveau en Art Deco wandtegels 1880-1940*, (*M&L cahier*, 3), Brussel, 1996; BAECK M., HAMBURG U., KAMERMANS J. (ed.), VAN LEMMEN H. (ed.), RABENAU T. en VERBRUGGE B., *Industrial Tiles/ Industriële Fliesen/ Industriële tegels/ Carreaux industriels 1840-1940* (tent.cat.), Otterlo, 2004, p. 65-92 en 93-118.
- (39) VERPOEST L., *Twee eeuwen scholenbouw, 19de eeuw, 20ste eeuw*, in *Terug naar school. Gebouwen vroeger en nu. Documentatiemap van de Stuurgroep Open Monumentendag Vlaanderen*, Brussel, 1992, z.p.; MEUL V. en JAMINÉ W., *Van waterstaatskerk tot mijniciteit. Een historiek van het bouwen in Limburg door drie generaties provinciale bouwmeesters Jaminé (1832-1921)*, (*Cultureel erfgoed in Limburg*, 2), Hasselt, 1999, p. 161 e.v.
- (40) Hasselt, AK, *Opmetingsschets* 1909, nr. 22.
- (41) *Annales de la Communauté des Religieuses Ursulines d'Overpelt*, onuitg. bron, p. 22-23.
- (42) *Annales de la Communauté des Religieuses Ursulines d'Overpelt*, onuitg. bron, p. 23.
- (43) Zie het kaderstuk *Biografie van kanunnik Joannes Broux (1859-1927), gelegenheidsarchitect van de ursulinenkapel van Overpelt*.
- (44) *Religieuze Neogotiek in de Teutendorpen*, op.cit., p. 153.
- (45) *Annales de la Communauté des Religieuses Ursulines d'Overpelt*, onuitg. bron, p. 23.
- (46) OOSTERHOFF J., ARENDS G.J., VAN ELDIK C.H. en NIEUWMEIJER G.G., *Constructies van ijzer en beton. Gebouwen 1800-1940. Overzicht en typologie*, (*Bouwtechniek in Nederland*, 1), Delft, 1988, p. 26 en 243.
- (47) www.soprema.fr. Historique aanklikken.
- (48) *Religieuze Neogotiek in de Teutendorpen*, op.cit., p. 151; COOMANS T., *Kerken in neostijlen in Vlaanderen. Ontwikkeling en implementatie van een methodologie voor de bescherming en de monumentenzorg van het negentiende-eeuwse kerkelijk architecturaal patrimonium in Vlaanderen. Eindverslag*, Leuven, 2003, p. 64, 65 en 90. Volgens deze auteur is de kloosterkapel van Overpelt het oudste bedehuis van beton in Vlaanderen. Naar mondelinge mededeling van Thomas Coomans zou de ursulinenkapel zelfs de oudste betonkerk in heel België zijn. Met oprechte dank voor deze informatie. Lees ook het kaderstuk: *De kapel van het ursulinenklooster van Overpelt, het oudste betonnen bedehuis van Vlaanderen en België?*
- (49) *Annales de la Communauté des Religieuses Ursulines d'Overpelt*, onuitg. bron, p. 23-24.
- (50) Hasselt, AK, *Opmetingsschets* 1911, nr. 21.
- (51) Met dank aan zuster Emma Recko voor deze mondelinge mededeling.
- (52) Hasselt, AK, *Opmetingsschets* 1909, nr. 22.
- (53) Hasselt, AK, *Opmetingsschets* 1915, nr. 16.
- (54) Sommige tegels in de kapel zijn vervaardigd door de Manufac-

tures de Carrelages Céramiques Simons uit Le Cateau. Ook hier dank aan Mario Baeck voor de identificatie van de firma.

- (55) In verband met Careels, die als provinciaal architect voor het arrondissement Mechelen (1899-1929/1930) heel wat kerken hersteld, vergroot en/of gebouwd heeft en ook een aantal scholen en gemeentehuizen heeft ontworpen, naast privé-woningen, lezen: KENNES H. en STEYAERT R., *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 13n 4. Provincie Antwerpen. Arrondissement Mechelen. Kantons Duffel Heist-op-den-Berg*, Turnhout, 1997, p. 178-187 (over het ursulineninstituut van Onze-Lieve-Vrouw-Waver; met verdere bibliografie); GRIETEN S., *Moorse pracht met Vlaamse kant*, in *Vreemd gebouwd. Westerse en niet-westerse elementen in onze architectuur*, o.l.v. S. GRIETEN, Antwerpen-Turnhout, 2002, p. 345-356; L(AUREYS) D., *Careels, Edward*, in *Repertorium van de architectuur in België...*, op.cit., p. 194; G(RIETEN) S., *Edward Careels (1857-1933)*, in *Sterk gebouwd & makkelijk in onderhoud. Ambt en bouwpraktijk van de provinciale architecten in de Provincie Antwerpen (1834-1970)*, Brugge, 2006, p. 160-164, et passim in bijdragen aan dit boek van dezelfde en andere auteurs.
- (56) BAECK M., *art.cit.*, p. 31, afb. op p. 30, 31 en 35.
- (57) ENGELEN C. en MARX M., *Beeldhouwkunst in België vanaf 1830*, (*Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia*, 90), 1, Brussel, 2002, p. 74.
- (58) Gaat het hier om de beeldhouwer Ch. Proost, die twee beelden van Maria met Kind vervaardigde, die in Antwerpen kort na de Tweede Wereldoorlog werden geplaatst, Kloosterstraat nr. 102 en Oever nr. 16, in dankbaarheid voor bescherming, na de beschieting van Antwerpen met V-bommen? Cf. www.verbeelding.be.
- (59) Hasselt, AK, *Opmetingsschetsen* 1929, nr. 24 en 1939, nr. 32.
- (60) Hasselt, AK, *Opmetingsschetsen* 1949, nr. 26; 1959, nr. 49; 1964, nr. 39; 1967, nr. 37; 1984, nr. 22; 1999, nr. 39.

THE WESTERN JEKER HILLS IN KANNE (RIEMST): AN ANCIENT LANDSCAPE RESTORED

The infertile meadows of the western Jeker hills in Kanne (Riemst) are among the most precious historical permanent grasslands in Flanders. The sloping meadows, crisscrossed by dry valleys, are on the border of the Haspengouw plateau and resemble the nearby Saint-Peters hill. At the foot of the hills we find Maastrichtian chalk, where underground limestone quarries have been excavated. On top of the chalk are Oligocene sand, gravel and loess. Because of the exposure and the fact that these meadows have been kept free of trees for centuries, the slopes enjoy a relatively dry and warm micro-climate. Fauna and flora have adapted to these specific circumstances.

SUMMARY

The article on the landscape evolution starts with an introduction on the many archaeological findings in the area and the immediate surroundings. Thorough multidisciplinary research of an archaeological site close to the area has proven that the surroundings have been completely deforested since 1.350 b.C. The presence of a tumulus near the plateau's rim on the border with the Walloon provinces proves that this open landscape also existed in Roman times. There are several arguments proving that this did not change in the early Middle Ages.

For centuries the arid sloping meadows have been in joint property. The use of these grounds was arranged by common law. They were mainly grazed by sheep and had an important role in fertilizing the fields. By carrying off the nutrients to the fields, the meadows became more and more infertile. The arid meadows which previously existed on the plateau, disappeared by the end of the 18th century when clover and fother crops became popular. With these new crops, agriculture did no longer depend on these pastures for nutrients. In 1843, 9 % of the Kanne area consisted of hungry grassland, mainly on the western slopes of the Jeker.

As of the 20th century, these historical sloping meadows were endangered. West of Kanne, the larger part of this impressive landscape (with among others, the dry valleys named the Kavei of Opkanne and the Kavei of Neerkanne) disappeared with the digging of the Albert canal (1930-1934), the allotment (1957-1970) and the widening of the Albert canal (1970-1983).

With the evolution of modern agriculture, the remaining pastures lost their economic value by the end of the 19th century. The last shepherd in Kanne died in 1949. Around this time the meadows were leased out to farmers to let their cattle graze. This grazing in Kanne has disappeared in the 1980's, apart from one exception. Gradually a dense thicket grew on these deserted grounds.

In 1988 a nature reserve (called the 'Tiendeberg') was created on part of the hills. The grazing regime was restored and after some time a landscape restoration was started by cutting the shrubs and re-introducing grazing. The Sint-Pietersberg is mainly known for its limy grassland of the *Meobromion erecti* type. The type of vegetation is very rare in Kanne. Less known, but on a European scale even more precious are the heathery grasslands of the *Betonico-Brachypodietum* type. These meadows can still be found on a quite large surface area of the western Jeker hills. Both types of vegetation – with many Red List species – are unique in Flanders. For some plant species this research area is the only location in Flanders (and Holland). Apart from a particularly rich insect fauna, these hills are also home to other particular animal species. In order to preserve this exceptional area, measures for protection are necessary. The management is labour-intensive and asks for the necessary funds.

THE URSULINE CONVENT IN OVERPELT WITH PRIMARY SCHOOL, A CREATION BY HYACINTH MARTENS, WITH INNOVATING CHAPEL BY CANON JOANNES BROUX

Master builder Hyacinth Martens (1847-1919) and architect Vincent Lenertz (1864-1914) played an important role in the renewed activity in Northern Limburg church building. This was caused by a sudden and strong demographic boost in the northern part of this province during the second half of the 19th and the early 20th century following the construction of the Maas-Schelde canal (1843-1846), the Beverlo canal (1855) and the railway connections Hasselt-Eindhoven (1864-1865) and Antwerp-Mönchen-Gladbach (1870-1879) – the so-called Iron Rhine – and the establishment of, among others the zinc factory in Overpelt (1888) and Lommel (1904, demolished in 1974). Existing churches were extended or completely re-built, new places of worship were constructed. On September 11, 1900 Overpelt was chosen as location for the mother convent of Religious Ursulines of the Liège diocese. Most probably the assignment was given to master builder Martens because of his previous contacts with the Ursuline sisters of Herk-de-Stad for the construction of a cloister chapel, a Neo-Gothic house of prayer which had been consecrated on October 1, 1900. He was given more assignments by the Ursulines, like for example the boarding schools of Heusden and Sint-Truiden.

On May 1, 1901, the foundation stone was laid for the Overpelt cloister as well as the girls' primary school, also designed by Martens. The first convent community, consisting of eight sisters, was founded on October 20, 1902. On October 22, 1902, the day following the Ursuline's patron's day, Saint Ursula, the classes of the girls' primary school were opened. The major part of the cloister's right side wing was meant for the noviciate, founded in 1902 and moved to Diepenbeek in 1952. On November 18, 1902 a house of retreat was installed in the cloister complex. It has existed until 1940. On October 1, 1904, also a nursery school was opened, with some 80 children. During the interbellum a needlework school and a technical school were added, after WW II a commercial section and a grammar school.

The cloister fits in with eclecticism. The horizontalism, the symmetry of the whole and the cross-windows refer to Neo-Flemish-Renaissance, whereas the stepped gable top of the middle risalite refer to Neo-Gothic style.

After some time the building serving as chapel proved far too small because of the many retreatants and the growing number of sisters and novices. A first design – which has been preserved – for the new chapel by Martens, was not

executed for lack of funds. According to the convent community's chronicles, the church was designed by the cloister's visitor, canon Joannes Broux (1859-1927), together with the contractor Janssen from Neerpelt. The new house of prayer, of which the foundation stone was laid on August 17, 1909, was built centrally and perpendicular to the back of the cloister's central wing. The building of stack concrete was made of preformed and/or pre-cast elements. By the end of 1911, – although made waterproof – water leaked through the house of prayer's concrete construction, causing a sharp cold in the chapel which could not be remedied. The experimental character of this very early concrete construction, with a finishing layer of asphalt emulsion, was no doubt the cause of these problems. That is why in the spring of 1912, a brick parament was built around the chapel, with a cavity between both walls. Doing this, the ordonnance was preserved, but the choir was made higher and a central, eastern stair tower was added, and an extended saddle roof was constructed following the partial demolition of the original, concrete choir tower. The chapel has the air of English Neo-Gothic. Typical are the explicit verticalism, only visible on the inside of the adapted chapel, the original flat roofs, the square towers, at the time with corner pinnacles and the original crenellated ends of the wall surfaces.

The unique pre-war concrete construction, the exceptional concept and the extraordinary style of the cloister chapel, designed by canon Joannes Broux, are undoubtedly the main reasons for the listing for protection. The fact that it does not concern a construction of concrete cast on site, but completely prefabricated, premodelled and/or pre-cast elements, which were assembled on site, is all the more remarkable, especially since this exceptional kind of concrete construction is more expensive because of the transportation and assembly costs.

Lister®

1883

IMPORTER OF LISTER IN THE BENELUX

HELITEAK ESTATE FURNITURE

TEL + 32 (0) 11 54 40 01 - FAX + 32 50° 11 54 41 73

INFO@HELITEAK.COM - WWW.HELITEAK.COM

**STERK in details,
solide over de ganse lijn**

FTB-Remmers - Bouwelven 19 - B-2280 Grobbendonk
Tel +32 14 84 80 80 - Fax +32 14 84 80 81

www.ftbremmers.com

bouwafdichtingen-onderhoud | gevelrenovatie en -bescherming
| binnenwandafwerkingen | betonreparatie en -conservering
vloersystemen | dakbeschermingsproducten | kitten,
schuimen, chemische verankering | houtbescherming